

URBANA HISTORIJSKA GEOGRAFIJA

Nikola Glamuzina

Akademska godina 2012./2013.

Izdavač: FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U SPLITU
Teslina 12, 21000 Split, Republika Hrvatska
Tel. 385 021 384 144, www.ffst.hr

Predsjednik Povjerenstva za izdavačku djelatnost: doc. dr. sc. Renata Relja

Odgovorni urednik: prof. dr. sc. Marko Trogrlić

Recenzenti:

prof. dr. sc. Borna Fürst-Bjeliš

prof. dr. sc. Stjepan Čosić

doc. dr. sc. Vedran Prelogović

doc. dr. sc. Ivan Zupanc

Lektor:

dr. sc. Gordana Laco, viša asistentica

Datum postavljanja na mrežu: 1. srpnja 2013.

ISBN: 978-953-7395-55-1

ZNANSTVENO PODRUČJE: Interdisciplinarna područja znanosti

ZNANSTVENO POLJE: Geografija

ZNANSTVENA GRANA: Društvena geografija

STUDIJSKI PROGRAM: Diplomski studij, Odsjeka za povijest

GODINA I SEMESTAR: 1. godina, 1. semestar

FOND SATI: 30 sati predavanja

NASTAVNI PREDMET: Urbana historijska geografija

URBANA HISTORIJSKA GEOGRAFIJA

SADRŽAJ

Grad - pojam, funkcije, pojava grada i gradske civilizacije u povijesti	4
Razvoj prvih gradova u prapovijesti	11
Razvoj antičkoga grada u Europi	15
Razvoj antičkoga grada u Aziji i Egiptu	27
Razvoj srednjovjekovnoga grada u kršćanskoj Europi	34
Razvoj srednjovjekovnoga grada u orijentalnoj (islamskoj) civilizaciji i ostalim dijelovima svijeta	45
Razvoj europskoga grada u renesansi i baroku	53
Razvoj grada u izvaneuropskom prostoru tijekom razdoblja velikih geografskih otkrića	63
Razvoj kolonijalnoga grada u izvaneuropskim prostorima	70
Razvoj grada u industrijskom razdoblju	75
Suvremene tendencije razvoja grada	85
Literatura	90

GRAD - POJAM, FUNKCIJE, POJAVA GRADA I GRADSKE CIVILIZACIJE U POVIJESTI

Historijskogeografsko proučavanje grada

Razvoj suvremene historijske geografije, koji započinje tijekom 19. st., bio je naročito dinamičan u drugoj polovici 20. st., zahvaljujući čemu se ona potvrdila kao geografska disciplina s jasno određenim predmetom i metodama istraživanja. U proučavanju povijesnoga razvoja kulturnoga pejzaža, u tom razdoblju nastaju i radovi usmjereni na proučavanje pojedinih elemenata kulturnoga pejzaža, među njima i gradova kao njegova sastavnoga dijela. Upravo zbog sve većega broja historijskogeografskih radova i raznolikosti istraživanja, unutar historijske geografije počela je specijalizacija koja se očitovala u oblikovanju triju glavnih smjerova istraživanja: *opću historijsku geografiju*, *historijsku geografiju pejzaža* i *historijsku regionalnu geografiju* (Jäger, 1969.).

Opća historijska geografija naglašava međuovisnost različitih geografskih elemenata i procesa koje je potrebno proučavati, uzimajući u obzir njihovu povezanost s drugim činiteljima (kao što su npr. tehnološki, društveni, politički ili ekonomski). Opća historijska geografija najsloženija je s gledišta glavnoga elementa istraživanja, pa se stoga može podijeliti na historijsku fizičku geografiju i historijsku društvenu geografiju. Historijska fizička geografija usmjerena je na rekonstrukciju pojedinih prirodnih elemenata (klime, reljefa, vegetacije, hidrografske mreže) tijekom prošlosti. S druge strane, historijska društvena geografija usmjerena je prema istraživanju onih elemenata kulturnoga pejzaža koji su rezultat čovjekovih djelatnosti): naselja (ruralnih i urbanih), zemljišnih posjeda i geografske raširenosti poljoprivrednih kultura, geografske raspodjele vegetacijskoga pokrova, lokaciju industrijskih pogona, procesa političkoga razvoja i oblikovanja područja pojedinih država te s tim povezanu rekonstrukciju geopolitičkih prilika tijekom prošlosti. *Historijska geografija pejzaža* zasebna je grana historijske geografije koja se bavi rekonstrukcijom pejzaža tijekom prošlosti. Zbog složenosti predmeta istraživanja, usko je povezana s drugim znanstvenim disciplinama kao što su arheologija, klimatologija, pedologija i botanika. *Historijska regionalna geografija* usmjerena je na razmatranje historijskogeografskoga razvoja pojedinih regija ili političkih tvorevina (država) tijekom prošlosti (Jäger, 1972.).

Iako se istraživanje gradova s historijskogeografskoga gledišta pojavljuje tijekom 19. st. u onim dijelovima Europe koji su rano ušli u fazu industrijske urbanizacije (zapadna i srednja Europa), najveću je popularnost doseglo među geografima u SAD-u (Vresk, 1997.). Upravo

je razvoj industrije, koji je dao najveći poticaj razvoju gradova u povijesti ljudskoga društva, bio usko povezan s historijskogeografskim proučavanjem gradova i samoga procesa urbanizacije. S druge strane, u onim dijelovima svijeta u kojima su se malo kasnije osjetili učinci industrijalizacije i s njom povezane urbanizacije, jače su se razvijale druge grane historijske geografije (Helmfrid, 1972.).

Historijsko gledište i historijska obuhvatnost u geografskom proučavanju gradova prisutni su od samih začetaka urbane geografije kao zasebna grana koja se posvećuje istraživanju grada i procesa urbanizacije. Suvremena se urbana historijska geografija u istraživanjima, osim s urbanom geografijom, sve više povezuje s povjesničarima i arheolozima koji se također bave fenomenom grada. Upravo zahvaljujući toj interdisciplinarnosti, kao i metodološkom napretku, u urbanoj se historijskoj geografiji tijekom zadnjih desetljeća 20. st. razvio novi istraživački pristup (Dennis, Prince, 1988.). Naime, tradicionalni se pristup temeljio na promatranju grada kao cjelovitoga i složenoga geografskoga elementa u pejzažu. Na osnovi takva razumijevanja grada, geografi su pristupali regionalnoj podjeli složenih elemenata koji ga tvore. Novi analitički pristup nadalje je razdijelio te regionalne dijelove, usmjeravajući se pritom na iscrpnije proučavanje pojedinih fenomena s posebnim naglaskom na procese. Stoga se danas ističe proučavanje urbane topografije ili njezinih pojedinih elemenata (mreže ulica ili pojedinih ulica, fortifikacija ili mjesta unutar grada), funkcija grada (pojedinih proizvodnih ili centralnih funkcija) i elemenata društvene strukture (socijalna topografija i dr.) (Denecke, 1988.). Posebnu su popularnost tijekom zadnjih desetljeća 20. st. doživjeli radovi u kojima se proučava povijesni razvoj urbane morfologije pojedinih gradova (Whitehand, 1988.). Pritom se posebice ističu etape povijesnoga razvoja i društvene strukture koje utječu na prostorni razvoj gradova (Conzen, 1988.). S druge strane, sudjelovanjem u procesu konzervatorskoga planiranja, historijska urbana geografija daje svoj doprinos zaštiti pojedinih dijelova grada (Slater, Shaw, 1988.).

Definicija grada u suvremenoj znanosti

Grad je svojevrsan poseban fenomen koji se pojavio tijekom razvoja ljudskoga društva, a određen je prostornom i vremenskom dimenzijom. Upravo je zbog složenosti grada kao fenomena, grad predmet izučavanja različitih znanstvenih disciplina. Zbog same je složenosti, kao i različitih pristupa u poimanju grada, dugo vremena bio izražen problem definiranja gradskih naselja.

U samom se procesu definiranja pojma grada mogu izdvojiti četiri povijesne faze:

- 1) Tijekom prve faze, koja je trajala do početka 20. st., definiranju grada nije pridavana posebna pozornost. Prilikom određivanja gradskih naselja isticali su se prometni položaj i topografski smještaj grada, koji su se dovodili u izravnu vezu s elementima prirodne sredine.
- 2) U drugoj se fazi, od početka 20. st. do Prvoga svjetskoga rata, počela posvećivati znatnija pozornost problemu definiranja grada. Ta se faza ujedno naziva morfogenetskom i to zato što su se pri definiranju gradskih naselja isticali fizionomski elementi. U skladu s takvim poimanjem, grad je razumijevan kao kompaktno naselje s jasno uočljivom jezgrom oko koje su se razvili ostali dijelovi.
- 3) Tijekom treće faze, između dvaju svjetskih ratova, napravljen je velik napredak u definiranju grada uvođenjem dodatnih varijabla. Budući da se najveća pozornost pridavala funkcijama gradskih naselja, ponajprije upravnoj, trgovačkoj, industrijskoj i prometnoj, ta se faza naziva funkcionalnom. Upravo su tijekom treće faze određene tri varijable s pomoću kojih je bilo moguće precizno definirati gradska naselja, a to su kompaktnost, veličina i gradski način života.
- 4) Poslije Drugoga svjetskoga rata započinje četvrta faza, tijekom koje je uvedena i četvrta varijabla u definiranju grada – centralitet.

Tako su određene četiri varijable s pomoću kojih se i danas definiraju gradska naselja. Valja napomenuti kako se nikada istovremeno ne koriste sve četiri varijable, niti samo jedna. Obično se kombiniraju dvije ili najviše tri varijable, a najviše se primjenjuju veličina i gradski način života. Poseban problem proizlazi iz toga što se parametri, tj. granične vrijednosti unutar svake od četiriju navedenih varijabla, razlikuju od jedne države do druge. To je sasvim razumljivo i opravdano jer postoji znatna razlika u stupnju, dinamici, obilježjima i tradiciji urbanoga razvoja među pojedinim zemljama pa se ne mogu primjenjivati isti parametri. Zbog toga podaci o stupnju urbanizacije, izraženi udjelom gradskoga stanovništva, nisu usporedivi na međunarodnoj razini.

Kompaktnost naselja prva je, ujedno i najstarija, varijabla s pomoću koje se izdvajaju gradska naselja. Naime, da bi se neko naselje moglo smatrati gradskim potrebno je da se kompaktnim načinom izgradnje razlikuje u odnosu prema ruralnim naseljima. Sama se kompaktnost znanstveno određuje gustoćom zgrada ili drugih urbanih sadržaja po jedinici površine. Riječ je o varijabli koja se najviše primjenjuje u zemljama koje baštine anglosaksonsku kulturu, kao i pojedinim skandinavskim državama, ali se ne koriste isti parametri. Tako se npr. u Ujedinjenom Kraljevstvu gradskim naseljima smatraju isključivo ona u kojima je gustoća izgrađenosti najmanje 25 zgrada po hektaru, pri čemu između pojedinih zgrada ne smije biti

udaljenost veća od 20 metara. U SAD-u je granični parametar 500 stambenih jedinica po četvornoj milji (tj. dvije stambene jedinice po hektaru) s međusobnom udaljenošću od najviše 70 metara.

Veličina naselja je druga varijabla, a koristi se u cijelom svijetu. Veličina naselja izražava se brojem stanovnika koji žive u njemu. U najvećem se broju zemalja granični parametar za izdvajanje gradskih naselja kreće između 2 000 i 5 000 stanovnika. Tako se npr. u pojedinim državama (kao što su Češka, Francuska, Izrael, Norveška, Njemačka i dr.) gradom može smatrati samo ono naselje koje broji najmanje 2 000 stanovnika. Vrijednosti toga parametra u nekim su zemljama 2 500 stanovnika (Meksiko, SAD), a u drugim 5 000 (Austrija, Belgija, Indija, Nizozemska, Pakistan). Međutim, postoje i slučajevi kada je granična vrijednost ispod raspona od 2 000 do 5 000 stanovnika, koji se primjenjuje u najvećem dijelu svijeta. Kao primjer takvoga slučaja mogu se navesti Australija, Kanada i Venezuela u kojima je donja granica 1 000 stanovnika, dok su ekstremni slučaj pojedine skandinavske države (Danska, Finska, Švedska) u kojima je ta granica svega 200 stanovnika. S druge strane, postoje i zemlje u kojima je vrijednost parametra znatno viša od onih koje se koriste u najvećem dijelu svijeta. Tako je npr. u Španjolskoj i Turskoj donja granica 10 000 stanovnika, u Italiji 20 000, a u Japanu čak 30 000 stanovnika.

Gradski način života treća je varijabla koja se primjenjuje u definiranju gradskih naselja. Smatra se kako gradskim načinom života živi ono stanovništvo čija je proizvodnja i potražnja ovisna o tržištu, tj. o interakciji s drugim populacijskim skupinama. Pod djelatnostima koje ovise o tržišnom gospodarstvu podrazumijevaju se one koje spadaju u sekundarni i tercijarni sektor. Pritom se kao statistički pokazatelj uzima udio nepoljoprivrednoga stanovništva (tj. stanovništva aktivnoga u sekundarnom i tercijarnom sektoru) izražen u postotcima. Sama se donja vrijednost parametara također razlikuje od jedne države do druge.

Centralitet naselja varijabla je pod kojom se podrazumijeva usmjerenost („gravitiranje“) okolnih naselja prema gradu. Sam se centralitet određuje s obzirom na okupljanje centralnih (uslužnih) funkcija u pojedinom naselju. Riječ je o varijabli koja se najmanje primjenjuje pri definiranju gradova i to zato što centralitet nije isključivo obilježje gradova, nego i pojedina ruralna naselja, posebice ona veća mogu imati stanoviti centralitet. Međutim, budući da svako gradsko naselje, bez obzira na veličinu, mora imati razvijene centralne funkcije, varijabla centraliteta uzima se kao korektivni pokazatelj.

Na osnovi navedenih varijabla, dolazi se do definicije prema kojoj je grad kompaktno izgrađeno veće naselje u čijim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima radi najveći dio

aktivnoga stanovništva, kako za vlastite potrebe, tako i za potrebe stanovništva okolnoga prostora (Vresk, 2002.).

Iako je pitanje definiranja gradskih naselja uglavnom riješeno, poseban problem proizlazi iz određivanja gradske međe. Naime, proces *urbanizacije*, pod čime podrazumijevamo postanak i razvoj gradova, tijekom zadnjih dvaju stoljeća ima sve veću dinamiku. Sve je izraženije širenje gradova što je rezultiralo i širenjem preko administrativnih granica i srastanjem s naseljima u njihovoj okolini. Tako je došlo do oblikovanja gradskih regija koje bilježe sve veći porast broja stanovnika i unutar kojih se odvija glavina gospodarske aktivnosti suvremenoga svijeta.

Funkcije grada razumijevaju se iz same njegove definicije kao naselja koje ponajprije ima ulogu proizvodnoga i poslovnoga središta. Tomu treba pridodati i funkcije rada i stanovanja te opskrbe, komunikacija i obrazovanja. Sve navedene funkcije imaju svoj prostorni izraz unutar gradskoga tkiva.

Poslovna funkcija grada proizlazi iz okupljanja poslovnih djelatnosti: trgovine, financijskoga poslovanja (bankarstva i osiguranja), osobnih usluga, profesionalnih usluga i upravnih djelatnosti.

Proizvodne funkcije predstavljene su okupljanjem proizvodnih djelatnosti: industrije, građevinarstva i proizvodnoga zanatstva. Pritom posebice treba istaknuti značaj industrije kao izvorno gradske djelatnosti unutar koje je zaposlen znatan dio aktivnoga stanovništva. Usto, industrija je izrazito gradotvorna djelatnost s izrazitom baznom komponentom jer ona gradovima donosi znatne prihode koji se ulažu u daljnju izgradnju grada, održavanje pojedinih građevina te izgradnju infrastrukture.

Stambena funkcija ima temeljno značenje za sva naselja, bez obzira na to jesu li urbanoga ili ruralnoga tipa. Ipak, činjenica je kako je u gradskim naseljima, uslijed velikoga okupljanja stanovništva, funkcija stanovanja znatno veća. Stoga nije neobično što se njoj posvećuje posebna pozornost, što je vidljivo i po tome kako gradske vlasti rješavaju pitanje stanovanja.

Prometna funkcija ima svoju važnost na razini unutargradskoga povezivanja, kao i u pogledu čvorišne uloge gradova na lokalnoj, međugradskoj, regionalnoj, nacionalnoj i internacionalnoj razini. Sve jači razvoj prometa i suvremenih oblika komuniciranja (pošta, telefon, internet) dali su dodatnu dimenziju prometnoj funkciji. Gradovi poprimaju ulogu čvorišta pojedinih oblika prometa, kao i točke u kojima se različiti oblici prometa međusobno isprepleću i povezuju u jedinstvenu cjelinu. Stoga današnji gradovi imaju ključnu ulogu i značaj u suvremenim prometnim mrežama i prometnom sustavu.

Rekreacijska funkcija proistječe iz slobodnoga vremena kojim raspolažu stanovnici grada, kao i stanovništvo okolnih područja koje u grad dolazi radi rekreacije, odmora i razonode (Vresk, 2002.).

Pojam grada u urbanoj historijskoj geografiji

Primjena suvremenoga znanstvenoga poimanja gradskih naselja nailazi na neke poteškoće pri primjeni u urbanoj historijskoj geografiji. Na prvi se problem nailazi već prilikom samoga definiranja grada i to zato što za znatan dio svijeta ne postoje precizni podatci o veličini gradova tijekom prošlosti. Iako postoje dosta precizne procjene, ipak valja imati na umu kako to nisu egzaktni statistički podatci. Slična je situacija i s pitanjem kompaktnosti budući da za mnoge gradove ne postoje posve točni podatci o njihovoj prostornoj strukturi tijekom prošlosti. Iako je i u tom pogledu došlo do znatnoga napretka, zahvaljujući sve obuhvatnijim arheološkim spoznajama u mnogim dijelovima svijeta, ipak se znatan dio našega znanja zasniva na znanstvenim rekonstrukcijama kojima se točnost ne može egzaktno potvrditi. Nasuprot pitanjima veličine i kompaktnosti, na koja se ipak može odgovoriti posrednim putem, poseban problem predstavlja traženje odgovora na pitanja gradskoga načina života i centraliteta gradskih naselja tijekom prošlosti. Jasno je kako se na njih ne može odgovoriti niti s približnom preciznošću. Dodatni problem predstavlja uloga poljoprivrede jer su tijekom pojedinih razdoblja, kao što su prapovijest i antika, gradovi imali izrazito jako razvijenu poljoprivrednu djelatnost. Međutim, to nije razlog da ih se ne svrstava u skupinu naselja urbanoga tipa. Stoga se postavlja pitanje definiranja gradova s povijesnoga gledišta. Pojedini se autori koriste dodatnim kriterijima, kao što su funkcije (ponajprije tržišna) te društvena i gospodarska struktura. Ipak, valja istaknuti kako taj problem još uvijek nije posve riješen na zadovoljavajući način (Denecke, 1988.).

Zbog svega navedenoga prilikom određivanja gradskih naselja u prošlosti, ponajprije se polazi od njihovih funkcionalnih i fizionomsko-morfoloških elemenata. Naime, naselja koja su se tijekom prošlosti, sve do industrijskoga razdoblja, odlikovala znatnijom razvijenošću pojedinih nepoljoprivrednih funkcija, posebice trgovine, obrta, prometa te administrativno-upravnih djelatnosti, obično se smatraju gradovima. Ona su se od naselja seoskoga tipa razlikovala i u fizionomskom i morfološkom pogledu, tj. u graditeljsko-arhitektonskom oblikovanju prostora, i u razvijenosti infrastrukture. Gradska su naselja od okolice također bila jasno fizički izdvojena u pejzažu jer su se se njihove granice, koje su se najčešće, iako ne uvijek, poklapale s fortifikacijskim sustavima, bile jasno vidljive u pejzažu. Stoga se problem definiranja gradova u razdobljima za koja ne postoje potrebni statistički podatci uspješno

rješava poznavanjem njihovih funkcija, fizionomije i morfoloških elemenata, a do tih se spoznaja dolazi međusobnom suradnjom različitih znanstvenih disciplina koje se, među ostalim, bave i proučavanjem gradova.

RAZVOJ PRVIH GRADOVA U PRAPOVIJESTI

Prapovijesno je razdoblje vrijeme pojave prvih naselja ruralnoga i urbanoga tipa. Još uvijek postoje brojni neistraženi odsječci u strukturi tadašnjega ljudskoga društva i najstarijih civilizacija, kao i geografska područja u kojima su se one oblikovale. Stoga je i većina spoznaja, koje proizlaze iz materijalnih dokaza i rezultat su znanstvenoga konsenzusa, još uvijek u fazi dodatnoga ispitivanja i dopunjavanja. Tijekom pretpovijesti čovječanstvo je napravilo prve korake koji će korjenito promijeniti čovjekov dotadašnji način života, što će dalje rezultirati pojavom složenih tipova društvene organizacije koji su se održali do danas.

Uloga poljoprivredne revolucije u oblikovanju prvih naselja

Sjedilački se način života, koji se očituje u pojavi prvih stalnih naselja, pojavljuje tijekom mlađega kamenoga doba (neolitika) oko 9 000 - 10 000 godina prije Kristova rođenja. Upravo tada čovjek prelazi s nomadskoga načina života, obilježenoga lovačko-skupljačkim tipom gospodarstva, na sjedilački život unutar stalnih naselja. Preduvjet je za takvu revolucionarnu promjenu bio uzgoj prvih poljoprivrednih kultura i pripitomljavanje pojedinih životinjskih vrsta, što je potaknulo razvoj najranijih oblika ratarstva i stočarstva. Prema tomu, preduvjet postanku prvih stalnih naselja bilo je rješavanje problema proizvodnje hrane, zahvaljujući čemu se stanovništvo više nije moralo stalno preseljavati. Prijelaz s lovačko-skupljačkoga nomadstva na ratarsko-stočarski sesilni način života ima epohalnu ulogu u povijesti čovječanstva sa stajališta vrjednovanja prostora. Međutim, nije riječ samo o promjeni u tipu gospodarstva i s njim povezanim načinom života, nego o konceptijski drugačijem pogledu na prostor u kojem čovjek živi. Naime, neolitički će čovjek sa zaposjedanjem prostora započeti njegovu sustavnu eksploataciju, nadzor i organizaciju. Završetak pleistocena obilježen je klimatskim promjenama u obliku porasta temperature i smanjenja količine padalina. Time je započeo prirodni proces izmjene dotadašnje ekološke ravnoteže, što je konačno rezultiralo promjenama prirodnoga pejzaža (Rogić, 1990.). One su bile najdramatičnije u subtropskim krajevima, gdje se dotadašnje ravničarske površine travnatih zajednica preoblikuju u pustinjsko-polupustinjska područja. U tim su dijelovima svijeta, ponajprije u jugozapadnoj i južnoj Aziji te sjevernoj Africi, prirodne promjene potaknule migracije i okupljanje stanovništva u dolinama velikih rijeka (Eufrata i Tigrisa, Inda te Nila), u kojima su za razvoj poljoprivrede vladali znatno bolji ekološki uvjeti – ponajprije pedološki, klimatski i hidrografski .

Društveno-gospodarski temelji razvoja gradova

Suvremena arheološka istraživanja pokazuju kako se prve poljoprivredne kulture ne pojavljuju u dolinama velikih rijeka, nego na okolnim brdskim područjima i visoravnima današnjega Kurdistan, Anatolije i Iranske visoravni. U tim je krajevima dokazano postojanje razvijenih ruralnih civilizacija koja su već u 6. tisućljeću pr. Kr. poznavala napredne tehnike obrade zemlje utemeljene na stvaranju obradivih terasa i sustava za navodnjavanje. Iz tih se prvih jezgara poljoprivredna revolucija počinje širiti prema susjednim područjima dolina velikih rijeka koje su se redovito izljevale iz korita te su plavile okolno područje nanoseći velike količine mulja iznimno visoke plodnosti. Ratarska je proizvodnja na takvom zemljištu bila pospješena zahvaljujući izgradnji složenih i velikih sustava za navodnjavanje. Pojava i razvoj naprednijega oblika poljoprivrede, zasnovanoga na planiranju proizvodnje hrane, pokazuje oblikovanje složenijih oblika društvene organizacije zasnovanih na podjeli rada, što će na kraju rezultirati i pojavom prvih država. U okviru prvih država upravo su naselja urbanoga tipa bila mjesta velikih inovacija, kao što su pismo, numerički sustavi, kalendar, novac, religijske organizacije i dr., koje predstavljaju veliki pomak u povijesti ljudske civilizacije. Usto, prva gradska naselja postaju mjesta okupljanja društvene elite, u čijim je rukama bilo akumulirano bogatstvo i vojna moć. Upravo je prevlast društvenih slojeva koji se nisu bavili poljoprivredom – aristokracije, svećenika, vojnika, državnih službenika, trgovaca, obrtnika – bila osnova razlikovanja između naselja urbanog i ruralnog tipa. Navedene su korjenite promjene dovele i do napretka građevinskih tehnika jer je akumulacija bogatstva u gradovima istaknula potrebu za njihovim jačim utvrđivanjem, dok su istodobno podizani reprezentativni vjerski i vladarski objekti, kao i nastambe za potrebe vladajućih slojeva (Milić, 1994.).

Upravo se na temelju okupljanja pripadnika različitih društvenih slojeva u gradu oblikovala složenost koja je bila osnova društvene integracije na novoj i višoj razini. Tako je u prvi plan došla ekspanzija ljudskih sposobnosti na svim životnim razinama. Urbana je koncentracija omogućavala pokretanje radne snage, razvoj prometa i komunikaciju na velike udaljenosti, napredak na području građevinarskih tehnika te pojavu sve većega broja inovacija. Porast gradskoga stanovništva uzrokovao je sve veće potrebe za hranom, što se nadalje pozitivno odrazilo na napredak poljoprivrede. Također je bitno imati na umu kako su gradske zidine pružale veću sigurnost gradova, zbog čega već tijekom pretpovijesti gradovi dobivaju i političku funkciju kao vladarska sjedišta (Mumford, 1988.).

Prema suvremenih znanstvenim spoznajama, prvi su gradovi nastali oko 5 000 godina prije Kristova rođenja na području jugozapadne Azije. Valja istaknuti kako pojedini autori smatraju da prva naselja urbanoga tipa datiraju još prije, čak u razdoblju između 7 000 i 8 000 godina prije Krista. Točna se starost prvih gradova još uvijek ne može točno odrediti zbog toga što su gradska naselja obično nastala preoblikovanjem naselja seoskoga tipa, a za sada je jako teško precizno odrediti kada je točno završio taj proces. S daljnjim se razvojem gradova i prvih država, oblikuju prve urbane mreže u Mezopotamiji (oko 3 500. pr. Kr.) u okviru civilizacija Sumera i Akada. Među najstarija se gradska naselja ubrajaju Ur, Uruk, Nipur, Isin, Larsa i dr. u južnom dijelu današnjega Iraka. Razvojem asirske i mezopotamske države u Mezopotamiji nadalje se razvijaju urbane mreže, unutar kojih su se isticale prijestolnice Ašur, Kalah, Dur-Šarukun, Niniva, Babilon. U dolini Nila oblikuje se staroegipatska država unutar koje također nastaje urbana mreža (oko 3 200. pr. Kr.), a središta su joj bili gradovi Teba, Memfis i Tell-el Amarna. U dolini Inda prvi se gradovi pojavljuju oko 2 400. pr. Kr., a najveća su središta bili Kot Diji, Mohenjo-Daro i Harapa. Pravilna pravokutna mreža ulica pokazuje planski razvoj gradova i mezopotamijske utjecaje. U okviru kineske države urbana se mreža počinje formirati oko 1 600 pr. Kr. u području srednjega toka Žute rijeke (Huang) i njene pritoke Wei, a najstarije je gradsko središte bio grad Ao (Vresk, 2002.).

Iz tih će se prvih jezgara početi širiti inovacije u druge dijelove svijeta. Najvažnija među njima svakako je primjena metala u gospodarske i ratničke svrhe. Središte taljenja i prerade metala bilo je područje jugozapadne Azije, odakle se primjena metala širi u okolna područja, ponajprije na europski kontinent. Taj se proces odvijao tijekom migracija indoeuropskih naroda koji su u drugoj polovici trećega tisućljeća počeli pristizati u Europu s visoravni jugozapadne Azije i južnoga dijela euroazijskih stepa (Clark, Piggott, 1965.). On su bili nositelji izrazito ratničkoga mentaliteta, usko povezanoga s dominantno stočarskim tipom gospodarstva koji je određivao veliku potrebu za pašnjačkim površinama. Zbog toga su među doseljenim narodima bili izraženi gotovo stalni sukobi radi nadzora prostora. Upravo zato su se na europskom kontinentu pojavila prva naselja protourbanoga tipa, koja su značajna zbog toga što su neka od njih s vremenom počela prerastati u prve gradove, od kojih su najvažniji primjeri keltska *oppida*, ilirske *gradine*, italske *terramare* i sardinijski *nuraghi*. I u drugim su se dijelovima Europe također pojavila naselja sličnoga tipa. Svima su im zajedničke složene građevinske konstrukcije uz pojavu fortifikacijskih sustava u obliku kamenih, zemljanih ili drvenih zidina, opkopa ili utvrđenih kula unutar naselja (Milić, 1994.).

Posebno su značajni početci urbanoga razvoja u staroj Grčkoj, koji se smještaju u 3. tisućljeće pr. Kr., kada se značajnije razvija trgovina između urbanih civilizacija u jugozapadnoj Aziji

(na području Anatolije, Sirije i Mezopotamije) i europskoga Sredozemlja. Prometno-geografski položaj na samom dodiru istoka i zapada poticajno se odrazio na razvoj starogrčke civilizacije, a posebice na urbani razvoj. Pokrajina Tesalija, u sjevernom dijelu današnje Grčke, prva je osjetila pozitivan utjecaj urbaniziranih dijelova jugozapadne Azije, koji se zatim širi prema susjednim područjima. Još uvijek nije moguće sigurno utvrditi koliko su tadašnja tesalijska naselja imala urbana ili protourbana obilježja. Ipak, velika je vjerojatnost da su najvažnija među njima, kao što je Lerna koja je održavala trgovačke odnose s Apeninskim poluotokom, imala gradske konture. Osim Tesalije, razvoj prvih gradskih naselja u to doba započeo je i na otoku Kreti, koja je imala posredničku ulogu između jugozapadne Azije (Palestina, Sirija), sjeverne Afrike (Egipat) i europskoga prostora. Uz trgovinu, važan poticaj razvoju prvih naselja urbanoga tipa dala su i nalazišta bakra te razvoj obrade metala. Tijekom minojskoga razdoblja oblikuju se gradska naselja na sjevernoj obali otoka (Knosos, Iraklion, Faistos, Malia), odakle se održavao kontakt s manjim otocima u Egejskom moru na kojima također nastaju prvi gradovi (Tera, Karpatos, Rodos, Melos, Lezbos, Lemnos). Tijekom vrhunca urbanoga razvoja kretske kulture (1800. pr. Kr. – 1450. pr. Kr.) gradovi se prostorno šire. Nepostojanje fortifikacijskih sustava i nepravilna mreža ulica otkrivaju spontani, neplanski razvoj u uvjetima potpune sigurnosti i mira (Milić, 1994.).

RAZVOJ ANTIČKOGA GRADA U EUROPI

Urbani razvoj na europskom kontinentu počinje tijekom antike na području Sredozemlja. Upravo su u tom dijelu Europe nastale prve velike civilizacije koje su se odlikovale razvijenom mrežom gradova i urbanom kulturom: starogrčka i starorimska. Iz sredozemnoga će se prostora urbana mreža širiti u ostale dijelove europskoga kontinenta u kojima su te dvije državne organizacije proširile svoju vlast. Antičko je razdoblje imalo pionirski značaj za razvoj urbanih sustava u Europi, a posebice za nastavak urbanoga razvoja u pojedinim dijelovima kontinenta sve do današnjih dana.

Starogrčko razdoblje

Starogrčka je civilizacija nastala na krajnjem jugoistoku europskoga kontinenta, u neposrednoj blizini jugozapadne Azije, dijela svijeta koji predstavlja jezgru svjetskoga urbanoga razvoja. Kulturni dodiri koji su postojali između stare Grčke i jugozapadne Azije pozitivno su se odražavali na sveopći razvoj starogrčke civilizacije te posebice na urbanu kulturu. Usto, valja napomenuti kako su pozitivni utjecaji na urbani razvoj naišli na „plodno tlo“ na prostoru stare Grčke iz više razloga.

Na prvom mjestu treba istaknuti geografska obilježja Grčke koja je pretežno krška zemlja s vrlo malim površinama obradivoga tla, uglavnom smještenoga u udolinama, priobalnim nizinama i rijetkim riječnim dolinama. Tomu treba pridodati oskudnu hidrografsku mrežu, razvoju koje nije pogodovala sredozemna klima s izrazito visokim temperaturama i sušnim razdobljima tijekom toploga dijela godine. Zbog svega toga prostor stare Grčke, za razliku od potamskih kultura koje su nastale u Aziji, nije pružao uvjete za jači razvoj poljoprivrede o kojoj je tijekom antike ovisio postanak, razvoj i sama egzistencija svake civilizacije. Upravo zbog toga stari su Grci bili prisiljeni razvijati druge gospodarske djelatnosti kao što su pomorstvo i trgovina i preko njih su nastojali pribaviti što veće količine poljoprivrednih proizvoda. Njih su obično razmjenjivali za kvalitetne obrtničke proizvode, a zahvaljujući tomu starogrčki su gradovi imali razvijene razne obrtničke radionice.

Zbog svega je navedenoga za staru Grčku bila karakteristična koncentracija stanovništva u gradovima i slabija razvijenost ruralnih naselja. Tijekom dužega niza godina gospodarskoga i općega kulturnoga napretka obično je dolazilo do populacijske ekspanzije koja je rješavana iseljavanjem u druge dijelove Sredozemlja, u kojima su stari Grci osnivali nove gradove, povezane s gradom iz kojih su iseljenici potjecali (iz čega proizlazi izraz *metropola*, u

doslovnom značenju „grad majka“). Politiku iseljavanja dodatno je poticala usmjerenost starih Grka na pomorstvo, preko kojega su upoznavali druge dijelove Sredozemlja. U ulozi takve politike bio je i razvoj geografije kao znanosti koja je bila zadužena za upoznavanje i opisivanje starim Grcima nepoznatih dijelova svijeta i naroda koji su u njima živjeli, upravo radi što bolje pripreme za razvoj trgovine i iseljavanja.

Razvoj urbanih sustava u staroj Grčkoj odvijao se tijekom triju razdoblja: *arhajskoga*, *klasičnoga* i *helenističkoga*. Arhajsko razdoblje (od 800. pr. Kr. do 480. pr. Kr.) obilježava dinamični razvoj gradova i oblikovanje urbane mreže na starogrčkom području. Jezgra urbanoga razvoja prebacuje se s Krete na poluotoke Peloponez i Atiku te u egejsko primorje Male Azije (Troja). Upravo je egejsko primorje Male Azije tijekom arhajskoga razdoblja postalo najnapredniji i najrazvijeniji dio stare Grčke s najrazgranatijom urbanom mrežom. Gradovi su podignuti u području rubnih obalnih ravnica koje su pružale uvjete za jači razvoj poljoprivrede i s tim je povezan postanak zemljišne aristokracije. U prvim se starogrčkim gradovima na tlu Male Azije (Milet, Priena), koji se podižu na strateški važnom prostoru u obliku utvrđenih naselja (*pyrgoi*), razvija obrt i trgovina. Njima se po svojoj snazi ubrzo pridružuju Efez i Troja. Na Peloponezu je težište urbanoga razvoja bilo u sjeveroistočnom dijelu poluotoka, sa središtem u plodnoj dolini Arga i prostranoj ravnici Argolidi. Glavna su gradska središta (Mikena, Tirint, Argos) bila opasana snažnim fortifikacijskim sustavima. Atika je u to doba bila pretežno ruralna regija, s velikom koncentracijom seoskih naselja, fuzija kojih počinje upravo s početkom arhajskoga razdoblja. Sa sve većim povezivanjem tih naselja počinje njihova postupna integracija u jedinstveni urbani prostor homogenih i samostalnih društveno-političkih jedinica s demokratskim tipom vladavine. Već početkom arhajskoga razdoblja, uslijed sve većega porasta gradskoga stanovništva, stari Grci podižu prve kolonije u drugim dijelovima Sredozemlja. Prostorna je ekspanzija prema zapadu, zbog geografske blizine, prvo zahvatila obližnju Siciliju. Upravo na jonskoj obali toga velikoga otoka Korinćani osnivaju dvije kolonije pod nazivima *Syrakousai* i *Megara Hyblaea*. Slijedi ekspanzija prema južnomu dijelu Apeninskoga poluotoka (*Neapolis*, današnji Napulj), Sardiniji (*Olbia*), Korzici (*Alaliē*), delti Rhone (*Massalia*, današnji Marseille) sve do Pirinejskoga poluotoka (*Emporion*). Na istoku su kolonije osnivane do crnomorske (*Trapezous*, *Sinope*, *Hersonēsos* i *Pantikápaion*, današnji ukrajinski Kerč) i azovskomorske obale (*Tánaïs* na ušću Dona), a na jugu do sredozemne obale afričkoga kontinenta (*Kyrēnē*). Njihov je geografski smještaj usko povezan uz dobre prirodne zaljeve i blizinu plodnoga tla. Potreba za što racionalnijim korištenjem obradivoga zemljišta, kao i društveno-ekonomska homogenost doseljenika, uvjetovala je pravilnu (ortogonalnu) mrežu ulica (Milić, 1994.).

Tijekom klasičnoga razdoblja (480. pr. Kr. – 323. pr. Kr.) težište urbanog razvoja prebacuje se u kontinentski dio Grčke s jezgrom na poluotocima Atici i susjednom Peloponezu. Nositelji kulturnoga uspona u tom razdoblju postala su dva novodoseljena naroda: Dorani i Jonjani. Upravo na Atici nastaju važni jonjanski urbani centri od kojih se Atena uzdigla do najsjajnijega stupnja razvoja. Na Peloponezu je glavno središte bila suparnička doranska Sparta, oko koje su se okupljala druga gradska središta. Tijekom klasičnoga razdoblja Atena je uspjela nametnuti svoju hegemoniju drugim starogrčkim gradovima i, zahvaljujući tomu, doživjela je uspon. Uspon urbane kulture usko je vezan i s radom velikih filozofa (Aristotela, Sokrata, Platona, Anaksagore, Ksenofonta), graditelja (Hipodamusa, Mnesikla, Iktina), kipara (Fidija, Praksitela) i državnika (Solona, Pizistrata, Temistokla, Aristida, Perikla). Oni svojim radom nastoje u teorijskom i praktičnom pogledu rješavati probleme grada kao cjeline. Procjene o veličini starogrčkih gradova tijekom klasičnoga razdoblja uvelike se razlikuju, ovisno o autoru. Ipak, autori se slažu u pretpostavci da su kolonije bile populacijski znatno veće od gradova u matičnom dijelu Grčke. Najveći je grad toga doba bila Sirakuza na Siciliji, koja je mogla imati između 50 000 i 60 000 stanovnika. S druge strane, Atena, kao najveći grad matice, vjerojatno nije prelazila broj od 30 000 stanovnika. Tijekom klasičnoga razdoblja stari Grci osnivaju i prve gradove u Jadranskom bazenu, na području današnje Hrvatske, kao što su *Issa* (Vis), *Pharos* (Stari Grad na Hvaru), *Corcyra* i *Lumbarda* (na otoku Korčuli), *Epidaurum* (Cavtat), *Tragúrion* (Trogir) i *Epétion* (Stobreč) (Milić, 1994.). Pred kraj klasičnoga razdoblja gradovi u staroj Grčkoj ulaze u fazu stagnacije uslijed razaranja tijekom ratnih sukoba među pojedinim gradskim savezima, kao i zbog političkoga i vojnoga pritiska moćnih susjeda na istoku (Perzija) i sjeveru (Makedonija).

Helenističko je razdoblje (323. pr. Kr. – 31. pr. Kr.) obilježeno daljnjom prostornom ekspanzijom uslijed čega je oblikovana površinski velika starogrčka država. Tomu su najviše pridonijeli apsolutistički vladari, kao što je Aleksandar Makedonski, koji su ujedno bili i vojskovođe koji su osvajali i pripajali susjedna područja azijskoga i afričkoga kontinenta. Upravo se tijekom helenističkoga razdoblja težište urbanoga razvoja preseljava izvan europskoga prostora na područja jugozapadne Azije (Mala Azija, Sirija, Palestina, Mezopotamija) i sjeverne Afrike (Egipat), u kojima se oblikuju glavna gradska središta. Unutar matične Grčke glavna su urbana žarišta bila u Tesaliji i susjednoj Makedoniji. Ekspanzija je državnoga područja bila popraćena i širenjem urbane mreže budući da je gradovima pridavana posebna uloga u prostoru. Tomu je posebno pridonio sam Aleksandar Makedonski koji je osnovao oko 70 novih gradova u osvojenim područjima Azije i Afrike, većina kojih je nosila njegovo ime. Jedan je od tih gradova – Aleksandrija u Egiptu – preuzela

ulogu najvažnijega središta u urbanoj mreži helenističke države, dok su sekundarna središta bili Antiohija i Pergamon u Maloj Aziji. Značajniji su razvoj doživjeli i Torja, Asos, Efez, Magnezija (na Meandru), Halikarnas, Hierapolis, Ksantos, Perge, Krema. Helenistički je grad imao naglašenu trgovačku ulogu te je bio obilježen kulturnim kozmopolitanizmom. On ujedno dobiva nove i razvija već postojeće funkcije s naglaskom na školsku (učilišta, akademije, umjetničke škole), kulturnu (kazališta, odeoni, muzeji, knjižnice) i znanstvenu (izraženu u koncentraciji velikih znanstvenika toga doba) (Vresk, 2002a).

Starogrčki su gradovi označavani pojmom *polis*, a obuhvaćali su sam grad i okolni prostor u kojem je bila razvijena poljoprivredna proizvodnja temeljena na uzgoju žitarica, maslina, vinove loze i stočarstva. Poljoprivredna je komponenta bila jako izražena jer se većina stanovništva svakodnevno bavila poljoprivredom (u većim polisima čak do tri četvrtine stanovnika, a u manjim i više). Tek se s razvojem gradova tijekom helenističkoga razdoblja povećala uloga nepoljoprivrednih djelatnosti (trgovine, pomorstva, proizvodnoga zanatstva, građevinarstva) u ukupnoj gospodarskoj strukturi. Polisi se nisu isticali svojom veličinom: većina je, čak oko polovice, imala do 750 stanovnika. Samo su se rijetki od njih uspjeli izdignuti iznad toga prosjeka, a najviši je stupanj razvoja dosegнула Atena, koja je na vrhuncu svoga razvoja vjerojatno imala 250 000 stanovnika. Polisi su se udruživali u saveze, od kojih su atenski i spartanski bili najveći. Budući da su zbog visoke razvojne dinamike pojedini gradovi propadali, a istovremeno su osnivani novi, točan je broj polisa teško ustanoviti. Prostorna se struktura starogrčkoga grada mijenjala u skladu s povijesnim razvojem. U samom je gradu središnje mjesto zauzimala *akropola* – svetište s kompleksom hramova u kojem su boravili svećenici, podizano na povišenu terenu. U podnožju akropole uređivana je *agora* – glavni gradski trg nepravilnoga oblika. Ona je imala trgovačku ulogu, a također je bila i okupljalište građana na kojem su se sastajali i rješavali pojedina politička pitanja. Takva je uloga agore proizlazila iz demokratskoga uređenja starogrčkih polisa na načelu izravne demokracije u kojima su pravo glasa imali svi građani koji su u njima živjeli, osim žena, robova i stranaca. Treći su element u prostornoj strukturi grada činili stambeni blokovi koji su se uglavnom sastojali od prizemnih nastamba skromnoga standarda gradnje, što je bilo povezano i s prevladavajućim svjetonazorom koji je veličao skromnost i racionalnost kao važne ljudske vrline. Ulice su bile nepravilne i nepopločane. Gradovi su podizani na neravnom terenu i bili su opasani nepravilnim zidinama koje slijede konfiguraciju terena. U gradovima su postojala javna kupališta, kazališta i gimnastičke dvorane, popularne zbog redovitoga održavanja Olimpijskih igara. Pri samom se kraju arhajskoga razdoblja pojavljuju prvi oblici urbanističkoga zakonodavstva, komunalne higijene i urbanoga planiranja.

Tijekom helenističkoga razdoblja, uslijed političkih i gospodarskih promjena, dolazi do promjene u prostornoj strukturi. Naime, to je doba krize i propadanja demokratskoga oblika vladavine i pojave moćnih apsolutističkih vladara. Gradovi postaju sjedišta vladara koji svoju moć pokazuju i u izgledu urbanih središta. Upravo zbog toga monumentalizam postaje dominantno estetsko obilježje helenističkoga grada, a s tim se motivom u gradovima podižu raskošne monumentalne građevine u kojima su bile smještene državne ustanove. Nepravilna se mreža ulica preoblikuje u pravilnu mrežu ortogonalnoga (pravokutnoga) tipa po uzoru na starogrčki grad Milet u Maloj Aziji, zbog čega se za takav tip grada počeo koristiti naziv *miletski*. Ulice postaju šire zbog sve jačega prometa i čestih vojnih parada, kojima su apsolutistički vladari redovito demonstrirali svoju moć. Agora poprima oblik pravilnoga četverokuta, prostorno se širi i na njoj se podižu natkriveni trijemovi, ponajviše zbog jačanja trgovine, odvijanje koje je bilo potrebno i tijekom loših atmosferskih prilika (Vresk, 2002a.). U gradu je ukupljen veliki broj obrtničkih radionica, dok su za potrebe trgovine podizani natkriveni trijemovi duž glavnih trgovačkih ulica. Također se grade raskošne građevine kojima se podizala razina života gradskoga stanovništva: kazališta, gimnazije, palestre, odeoni, knjižnice, kupališta, lječilišta, prenočišta. Velika se pozornost počinje posvećivati i gradskom zelenilu (Milić, 1994.).

Starorimsko razdoblje

Za razliku od starogrčke civilizacije, doba staroga Rima ostavit će znatno veće i dublje tragove u urbanom razvoju europskoga kontinenta. Osim u pogledu raširenosti i ustrojstva urbane mreže, ti su tragovi vidljivi i u samom načinu gradnje, kao i u pojedinim morfološkim elementima unutar samih gradova. Postoji više uzroka koji su odredili visoki stupanj razvoja gradova unutar rimske državne organizacije, od kojih je posebice važno izdvojiti politički, gospodarski i društveni.

Politički su elementi imali velik značaj jer se rimska mreža gradova razvijala unutar hijerarhijski čvrsto ustrojene državne organizacije, utemeljene na dobro razrađenu sustavu propisa. Unutar starorimske države gradovi su imali ključnu ulogu kao središta političke vlasti, u kojoj je sve do kraja 3. st. bila objedinjena civilna i vojna vlast. Odluka o podizanju gradskih naselja imala je težinu vojne zapovijedi, a njezina je provedba u pravilu bila financirana državnim novcem. Mreža gradova služila je kao oslonac vlasti u provincijama pa je stoga ona imala posebnu važnost u onim područjima koja su stari Rimljani vojno pokorili. Upravo radi učvršćivanja vlasti, rimska je država podizala i vojne logore koji su često s vremenom prerastali u naselja urbanoga tipa. Gradovi su također bili i područja kolonizacije

stanovništva s Apeninskoga poluotoka pa su ujedno imali ulogu ishodišta romanizacije okolnih područja.

Gospodarski su činitelji pomagali neprekinutom razvoju urbanih naselja, ponajprije zahvaljujući koncentraciji pojedinih gospodarskih djelatnosti i s njom povezanim gomilanjem bogatstva u gradovima. Gradovi su bili središta robne razmjene, zanatskih pogona, kao i radionica u kojima su se izrađivali razni proizvodi. Poseban je značaj imalo građevinarstvo kako zbog izgradnje samih gradova, tako i zbog uređenja i održavanja prometnica koje su ih povezivale, kao i pomorskih luka. Glavnina se trgovačke razmjene odvijala upravo među gradovima, ponajprije onim na morskih obalama.

U društvenom je pogledu bitno istaknuti kako je rimska civilizacija ponajprije bila urbana. Iako je poljoprivreda bila najvažnija djelatnost kojoj se posvećivala većina stanovnika rimske države, čak i tijekom najviših vrhunaca njezina razvoja, gradovi su bili središta društvenoga života. U njima su se ostvarivali dodiri između različitih etničkih skupina što je omogućilo širenje inovacija na svim područjima društvenoga života. Upravo je ta značajka gradskih naselja, zajedno s njihovom ulogom sjedišta vjerske vlasti, odigrala ključnu ulogu u širenju kršćanstva na području Rimskoga Carstva. Živjeti u gradu bio je simbol socijalne premoći u mnogim dijelovima rimske države, pogotovo tijekom kasne antike. Grad je bio simbol kulture i civilizacijskoga uspona kojim se ponosila rimska državna organizacija, kao i sami građani koji su bili njezin oslonac.

Svi su navedeni činitelji poticajno djelovali na organizaciju i razvoj guste mreže gradova povezanih u jedinstveni urbani sustav. Ključnu je ulogu u tome imala prometna mreža, ponajprije cestovna, te mreža pomorskih luka. Glavna su gradska naselja bila povezana magistralnim cestama koje su bile redovito održavane. Umijeće cestogradnje stari su Rimljani preuzeli od Etruščana te su primjenom svojih tehničkih znanja dodatno pridonijeli njezinu razvoju. Zakonskim su propisima čak bile propisane i dimenzije gradskih ulica i cesta: *Iter* je bila pješačka ulica najmanje širine 0,66 m, *Actus* standardna ulica najmanje širine 1,35 m, a *Via* je imala istu širinu kao i kolna cesta (2,70 m). Njihova je izgradnja bila nadalje regulirana nizom propisa o dubini i visini izgradnje, održavanju, komunalnoj službi i dr., a najvažniji su od njih Vespazijanov dekret (70. pr. Kr.) i *Lex Iulia Municipalis* (45. pr. Kr.) koji su uredili i druga pitanja vezana za izgradnju unutar grada i brigu državnih vlasti o pojedinih elementima morfološke strukture (Milić, 1994.).

Jedno je od glavnih obilježja rimske države bila stalna prostorna ekspanzija. Njezin uspon počinje u vrijeme kada je starogrčka civilizacija bila na vrhuncu svoga razvoja, tijekom 3. st. pr. Kr., kada se s Apeninskoga poluotoka počinje širiti na okolna područja. U vrijeme svoje

najveće ekspanzije, u 2. i 3. st., Rimsko Carstvo obuhvaćalo je sredozemno primorje Europe, Azije i Afrike, dok se sjeverna granica pružala Dunavom i Rajnom sve do današnje Škotske. Na tom su području stari Rimljani ustrojili urbanu mrežu koja nije bila ujednačena u svim dijelovima države. Najgušća je mreža gradova bila razvijena na Apeninskom poluotoku koji je predstavljao političku jezgru te velike države. Velika je koncentracija gradova obilježavala i prostor stare Grčke, na kojem je već otprije postojala gusta mreža gradova, kao i južni dio Pirinejskoga poluotoka. Prilikom organiziranja urbanoga sustava u provincijama, rimska se vlast oslanjala na već postojeću mrežu urbanih ili protourbanih naselja (*oppida*) koje su podigli narodi koji su već živjeli na novoosvojenom prostoru: Kelti na području današnje Francuske, na Pirinejskom poluotoku i Britanskom otoku, Germani u rimskoj Germaniji te Iliri na istočnoj obali Jadrana. Također je nastavljen urbani razvoj gradova koje su osnovali stari Grci u raznim dijelovima Sredozemlja.

Posebnost je rimske urbane mreže i u tome što su stari Rimljani uočili kako svi gradovi ne mogu imati jednak značaj u prostoru pa je stoga rimska urbana mreža bila hijerarhijski raščlanjena. Središnju je ulogu imao Rim kao najveće i najvažnije urbano središte, kojemu su bila podređena administrativna sjedišta provincija i velika urbana središta na Apeninskom poluotoku. Posebnu su ulogu imali gradovi koji su od početka 3. st. pr. Kr. osnivani radi naseljavanja stanovništva s Apeninskoga poluotoka (tzv. Latina) u druge dijelove rimske države, a koje se označavalo terminom *colonia*. Nižega je ranga bio *municipium*, koji je postojao u dva oblika: municipij prvoga (višega) reda (naseljen rimskim građanima) i municipij drugoga (nižega) reda (naseljen starosjediteljskim stanovništvom). Budući da se rimska prostorna ekspanzija zasnivala na vojnoj nadmoći, gotovo u svim su provincijama bili ustrojeni vojni logori (*castra*). Često se događalo da oni tijekom vremena prerastu u gradove, a pojedini su se gradovi, koji su nastali na taj način, održali do danas. Najgušća je mreža vojnih logora bila razvijena u rubnim provincijama o kojima je ovisila sigurnost cijeloga imperija, kao što su Britannia (u kojoj današnji gradovi koji su se razvili iz *castra* nose sufiks –*chester*), Moesia i posebno Dacia (Vresk, 2002a.). Prilikom podizanja vojnih logora primjenjivan je isti plan kao i kod gradova, pri čemu još uvijek ostaje otvoreno pitanje je li rimski grad izrastao iz koncepta vojnoga logora ili je vojni logor koncipiran na temelju grada (Milić, 1994.).

Rimski je grad imao važnu ulogu u prostoru, ponajprije za naselja u okolici. O tome govori velika koncentracija naselja ruralnoga tipa u blizini gradova, pogotovo onih koji su bili veći, a koja su označavana raznim nazivima – *pagus* (selo), *vicus* (zaselak), *castellum* (utvrda gradinskoga tipa) ili *villa rustica* (agrarni posjed). Stanovništvo je okolnih naselja bilo pod

jurisdikcijom glavnoga gradskoga središta te je grad imao pravo provoditi poreznu politiku, fiskalnu politiku, novačenje, a imao je i druge nadležnosti nad njima. Stanovništvo okolnih naselja nosilo je ime upravo po tom glavnom gradskom središtu (Suić, 2003.).

Sama je izgradnja rimskoga grada i njegovo održavanje bilo vrlo skupo te se nije moglo postići bez pomoći centralne vlasti. Usto, tijela gradske uprave imala su ulogu instrumenta u provedbi centralizirane fiskalne politike. Iako su gradovi imali vlastite prihode, utemeljene na pravu uvođenja stalnih ili privremenih taksa, oni ipak nisu bili dostatni. Uz njih, glavni su izvor prihoda bile različite zakupnine i najamnine, kao što su porezi na državno zemljište, kojim je grad upravljao u ime države, zakupi za eksploataciju šuma i pašnjaka, korištenje terma, korištenje zemljišta u nekropolama, najmovi za upotrebu javnih prostora, takse za korištenje vodovoda i ostalo. Lučki su gradovi bili u malo povoljnijem položaju zbog mogućnosti ubiranja lučkih pristojba. Manjak u gradskoj blagajni pokrivala je centralna vlast, kao i darovi bogatih pojedinaca koji su na taj način izražavali svoje težnje za funkcijom gradskih magistrata (Suić, 2003.). Upravo ovisnost gradova o centralnoj vlasti objašnjava zbog čega je većina rimskih gradova ušla u krizu istovremeno kada je započelo urušavanje unutarnjega političkoga ustroja rimske države. To je ujedno i razlog zbog čega se glavnina djelomično ili potpuno porušenih gradova tijekom kasnoga staroga vijeka nije uspjela obnoviti.

Razdoblje kasne antike obilježeno je sve dubljim periodičnim krizama Rimskoga Carstva, koje su bile nagovještaj degeneracije unutarnjega društveno-političkoga sustava. Tijekom prve velike krize (od 235.-284.) rimska se država gotovo posve urušila uslijed građanskoga rata, gospodarske krize i epidemije kuge. Na te su se događaje nadovezale invazije „barbarskih“ naroda (Alemana, Gota, Karpijaca i Vandala) usmjerene prema zapadnim dijelovima Carstva, u porječju Rajne i Dunava, te prodorima Sasanida u istočne dijelove. Turbulentni su događaji uzrokovali geografsku dezintegraciju rimske države uslijed odcjepljenja pojedinih provincija koje su se udružile u zasebne državne tvorevine. Tako su se tri zapadne provincije (Britannia, Gallia, Hispania) odvojile i proglasile osnutak Galskoga Carstva (260.-274.), dok su se tri jugoistočne provincije (Syria, Palaestina, Aegyptus) izdvojile u Palmirsko Carstvo (260.-273.). Iako je Rimsko Carstvo do 274. putem brojnih vojnih pohoda uspjelo ponovno ujediniti državu i poraziti vanjske neprijatelje, tek će Dioklecijanov dolazak na prijestolje (284.) označiti završetak prve velike krize. Njezine su posljedice bile najizraženije u gospodarskom sustavu, a bile su vidljive u zamiranju trgovine i pojavi inflacije. Sve se to iznimno negativno odrazilo na gradove koji su počeli gubiti

stanovništvo, uključujući i prijestolnicu Rim, iz koje se znatan dio stanovništva počeo iseljavati prema ruralnim krajevima u potrazi za sigurnošću.

Velika je kriza u 3. stoljeću ostavile neizbrisive tragove za rimske gradove i urbanu mrežu. Naime, upravo od tada počinje obnavljanje fortifikacijskih sustava u gradovima, bez obzira na to koliko su bili udaljeni od državnih granica. Sve slabija komunikacija i trgovačka razmjena između pojedinih dijelova Carstva, simbolično izraženi kroz zatvaranje gradova unutar zidina, bili su pokazatelj postupnoga cijepanja rimske države u manje prostorne i političke jedinice. Taj će proces biti ubrzan na prijelazu iz staroga u srednji vijek, kada na europskom tlu nastaje velik broj novih političkih tvorevina.

Gospodarski je sustav rimske države bio usko povezan s političkim, a počivao je na parazitskoj ekonomiji zasnovanoj na stalnim osvajanjima, pljački provincija i koncentraciji bogatstva na Apeninskom poluotoku, političkoj jezgri rimske države. S druge strane, nisu poticane inovacije u proizvodnji, kao ni njihova primjena u raznim granama gospodarstva. Upravo zbog toga se većina porušenih rimskih gradova nije mogla obnoviti poslije razaranja i po uspostavi novih političkih odnosa u Europi.

Rimska se urbana mreža najbolje očuvala na sredozemnoj obali i u onim dijelovima Europe u kojima je proces romanizacija najviše uzeo maha. Kao primjer može poslužiti današnja Francuska u kojoj od 44 upravna središta koja su ustrojili stari Rimljani, danas njih čak 26 ima funkciju departmanskih središta, sedam ima funkciju manjih upravnih centara, a sedam ih postoji u obliku velikih naselja ruralnoga tipa (Vresk, 2002a.).

Sama se veličina rimskih gradova znatno razlikovala od jednoga do drugoga dijela rimske države. Usporedba između Galije i Britanije, dviju susjednih provincija razdvojenih samo uskim Doverskim vratima (Pas de Calais), potvrđuje te spoznaje. Naime, najveća su gradska središta u Galiji dosežala 35 000 stanovnika, dva puta više od onih u Britaniji (Vresk, 2002a.). To pokazuje kako je urbana mreža bila usko povezana s razinom gospodarskoga razvoja, stupnjem učvršćenosti rimske vlasti i razvojem procesa romanizacije. Dinamični je razvoj grada u rimskoj državi, pogotovo tijekom prvih stoljeća Carstva, odredio njihovu populacijsku ekspanziju, uslijed čega se, neposredno uz same gradske bedeme, počinje oblikovati novi element – predgrađe (*suburbium*). Budući da je rimska država u tom razdoblju bila na vrhuncu svoje moći, dopušten je razvoj takvih naselja na prostoru koji se obično ostavljao neizgrađen radi lakše obrane u slučaju napada i/ili opsade.

Na današnjem su hrvatskom području Rimljani također ustrojili urbanu mrežu. U primorskom su se području uglavnom oslanjali na već postojeću mrežu ilirskih naselja urbanoga tipa, preoblikujući njihovu prostornu strukturu i dodatno im pojačavši razvojnu dinamiku:

Parentium (Poreč), *Pola* (Pula), *Albon* (Labin), *Tarsatica* (Trsat, danas dio Rijeke), *Senia* (Senj), *Curicum* (Krk), *Crexa* (Cres), *Apsorus* (Osor), *Arba* (Rab), *Aenona* (Nin), *Iader* (Zadar), *Scardona* (Skradin), *Salona* (Solin), *Narona* (Vid u delti Neretve). Svoj su razvoj nastavili i gradovi koje su na jadranskoj obali osnovali stari Grci. Najgušća je urbana mreža postojala u području omeđenom rijekama Rašom na sjeveru i Krkom na jugu, koje je od 185. do 297. bilo izdvojeno u zasebnu provinciju pod nazivom Liburnia. Unutar toga prostora najveća je koncentracija gradova bila u Ravnim kotarima, dolini Krke i na kvarnerskim otocima. Slijedi prostor između Krke i Neretve koji je bio slabije urbaniziran, a glavina je gradova bila koncentrirana u području između Krke i Cetine, u kojem je bila smještena i *Salona*, najvažniji i najveći rimski grad na hrvatskom tlu. Na krajnjem je jugu bila *Narona* kao sekundarno središte. Istra je bila razmjerno slabo urbanizirana: prevladavala su seoska i manja urbana naselja, dok su samo *Parentium* i *Pola* bili gradovi u pravom smislu riječi. Najslabija je koncentracija rimskih gradova bila na području južno od Neretve, gdje su glavnu ulogu imali centri koje su osnovali stari Grci, kao što je *Epidaurum* (Suić, 2003.). Rimski gradovi u peripanonsko-panonskom dijelu današnje Hrvatske također su uglavnom nastali na temeljima već postojećih ilirskih, ilirsko-keltskih ili panonskih naselja koje su Rimljani prethodno razorili. O tome najbolje govori slučaj ilirsko-keltskoga naselja *Segestica*, koje su Rimljani uništili te na njegovu mjestu podigli najveće gradsko središte pod nazivom *Siscia* (današnji Sisak). Ostala su gradska središta u peripanonskom području bila *Iovia* (Ludbreg), *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), *Andautonija* (Ščitarjevo, u neposrednoj blizini današnjega Zagreba) i *Aquae Balissae* (Daruvar). U panonskom su dijelu današnje Hrvatske najveća gradska središta bila na krajnjem istoku, u neposrednoj blizini strateški vitalne utvrđene granice (*limes*) na Dunavu: *Mursa* (Osijek), *Teutoburgium* (Dalj), *Cornacum* (Sotin) i *Cuccium* (Ilok). Važno je značenje imao i plovni savski riječni put na kojem je podignuta *Marsonia* (Slavonski Brod), dok je *Cibalae* (Vinkovci) nastala na stjecištu triju prometnih pravaca: posavskoga, podravskoga i podunavskoga.

Prostorna je struktura rimskoga grada bila vrlo slična miletskomu tipu starogrčkoga grada. Razlozi su bili ponajprije u praktičnosti primjene jednostavne pravokutne mreže ulica prilikom izgradnje gradova u uvjetima stalnih prostornih osvajanja i kolonizacije. U skladu s mrežom ulica, u kojoj su se one sjele pod pravim kutom, bio je i izgled grada u obliku pravilna četverokuta. Takav su plan grada stari Rimljani najvjerojatnije preuzeli od Etruščana, čija se civilizacija razvila upravo u središnjem dijelu Apeninskoga poluotoka malo prije osnutka rimske države.

Sama je izgradnja grada počinjala podizanjem fortifikacijskoga sustava u obliku kamenih zidina. S vanjske se strane zidina nije smjelo ništa graditi zbog lakšega nadzora okolnoga prostora u slučaju napada. Prostor neposredno uz unutarnji dio zidina također se ostavljao neizgrađen, a služio je za lakše i brže prebacivanje vojnih trupa s jedne strane grada na drugi u slučaju opsade. U samim su gradskim zidinama, na svakoj stranici četverokuta, bila oblikovana gradska vrata koja su vodila na svaku od četiriju glavnih strana svijeta. Iz tih ulaznih točaka u grad vodile su dvije glavne ulice, od kojih je ona koja se pružala od sjevera prema jugu nosila naziv *cardo*, dok je druga u smjeru istok – zapad bila nazivana *decumanus*. U vojnim je logorima (*castra*) primijenjena ista mreža ulica s tim što je *cardo* (koji je nosio naziv *via principalis*) imao veći značaj od *decumanusa* (za koji se koristilo ime *via praetoria*). Sve su ostale ulice unutar grada bile usporedne s njima. Pojedine su ulice, ponajprije one u središnjim dijelovima grada, zbog važne trgovačke uloge, bile natkrivene kolonadama i arkadama. U središnjem se dijelu grada, iako ne uvijek u samom geometrijskom središtu, na mjestu križanja dviju glavnih ulica, nalazio *forum* – veliki gradski trg (u vojnim se logorima na sjecištu dviju glavnih ulica nalazio *praetorium* – sjedište vojne uprave). Njegova je uloga bila iznimno važna jer je služio kao svakodnevno okupljalište građana, glavna gradska tržnica, mjesto na kojem su se objavljivale važne političke odluke te mjesto održavanja različitih natjecanja, pa čak i javnih suđenja. Usto, na forumu su se nalazile i reprezentativne građevine vjerske i političke vlasti: hramovi, vijećnice, sudnice i ostale. Prostorna je integracija vjerskih i političkih institucija unutar grada simbolično pokazivala strukturu rimskoga društva u kojem je vladar ujedno bio i vjerski poglavar. U glavnini su rimskih gradova gradske ulice bile popločane, a postojali su i vodovodni i kanalizacijski sustavi. O visokom standardu života u rimskim gradovima dodatno svjedoče i drugi objekti kao što su javna kupališta i nužnici, kazališta, arene, trkališta, vježbaonice, knjižnice, cirkusi i specijalizirane trgovine robom (Vresk, 2002a). Većina je tih građevina počela propadati tijekom kasne antike, kada je Rimsko Carstvo prihvatilo kršćanstvo kao službenu religiju jer su bile u suprotnosti s kršćanskim učenjem. Održale su se jedino pojedine vjerske građevine (hramovi i bazilike) koje su bile preoblikovane u kršćanske crkve (Mumford, 1988.). Javnim se površinama u rimskom gradu posvećivala posebna pozornost, pogotovo u kasnijoj razvojnoj fazi. Usto što su bile opremljene pojedinim komunalnim sadržajima, često su bile natkrivene trijemovima i ukrašene slavolucima i brojnim kipovima. Stambeni su objekti unutar grada bili usko povezani s klasnom strukturom rimskoga društva. Bogatije je građanstvo živjelo u obiteljskim kućama (*domus*) u obliku raskošnih prizemnica s unutarnjim dvorištem, dok su za siromašnije slojeve bile podizane manje stambene zgrade u obliku

pravilnih četverokutnih blokova (*insulae*). Na vrhuncu razvoja rimske države bilježen je sve veći priljev stanovništva u gradove, posebice u značajnije urbane centre. Zbog toga je došlo do njihove prenapučenosti i pada životnoga standarda, a odgovor na opću nestašica stanova bio je gradnja višekatnica, najviše u siromašnim četvrtima. Stanovi u njima nisu bili diferencirani nisu se razlikovali s obzirom na namjenu, a nisu postojale ni zasebne prostorije sa sanitarijama (Milić, 1994.).

RAZVOJ ANTIČKOGA GRADA U AZIJI I EGIPTU

Azijski je prostor tijekom antike također bilježio dinamičan urbani razvoj u različitim dijelovima kontinenta. U već postojećim jezgrama urbanizacije, koje su se oblikovale tijekom pretpovijesti, nastavljen je razvoj urbanih mreža koje su se širile zajedno sa širenjem pojedinih državnih organizacija. Pritom će u antičkom razdoblju znatni dijelovi azijskoga kontinenta biti pod utjecajem civilizacija koje su se razvijale na susjednom europskom tlu, što se odrazilo i na razvoj gradova.

Specifičnosti urbanoga razvoja

Za razliku od antičke Europe, u kojoj se tijekom antike urbana mreža širi iz jedinstvene jezgre prema rubnim dijelovima kontinenta, u Aziji žarišta urbanoga razvoja nisu tvorila geografski kontinuiranu cjelinu. Uzroke treba tražiti u tadašnjoj političkoj rascjepkanosti toga površinski najvećega kontinenta na svijetu te golemim udaljenostima koje su postojale među velikim i moćnim državama.

Glavne su jezgre urbanoga razvoja ostale na području jugozapadne (Mezopotamija, azijsko Sredozemlje), južne (Indija) i istočne Azije (Kina). Značajniji urbani razvoj tijekom antike zabilježiti će prostor perzijske države, utjecaji koje su se, tijekom razdoblja društvenoga i gospodarskoga napretka i prostornoga širenja, osjećali u susjednim zapadnim područjima kontinenta, pa čak i na europskom tlu. S druge strane, antičko je razdoblje obilježeno i prvim europskim utjecajima na razvoj azijskih gradova.

Ono što je zajedničko svim azijskim civilizacijama tijekom toga razdoblja je sličnost u političkom ustroju. Naime, na čelu pojedinih država bio je apsolutni vladar, koji je imao političku i vjersku vlast, a često mu je pripisivano i (polu)božansko podrijetlo ili je poistovjećivan sa samim božanstvom. Takav je vladar despotskoga tipa propisivao zakone koji su vrijedili za cijelu državu na kojoj se prostirala njegova vlast, a glavni mu je oslonac u provedbi tih zakona bila aristokracija, vojska, svećenstvo i birokratski sustav. Prema tomu, iz samoga je političkoga ustroja vidljivo kako su azijske države bile neizmjerljivo daleko od starogrčke „vladavine naroda“ (*dēmokratia*) ili starorimskoga poimanja države kao „javne stvari“ (*res publica*) o čijoj je dobrobiti bilo moguće i poželjno raspravljati. Posebnosti političkoga sustava azijskih država odrazile su se i na urbani razvoj. Gradovi i urbane mreže bili su dio dobro osmišljenoga planskoga pristupa i centraliziranoga upravljanja, a glavna su urbana središta ponajprije imala političke, vjerske i vojne funkcije, uz nezaobilaznu istaknutu

trgovačku i obrtničku komponentu. Takva je uloga grada u prostoru ostavila traga u njegovu planu (mreži ulica), kao i u samoj prostornoj strukturi.

U prvim je jezgrama političkoga i urbanoga razvoja u jugozapadnoj Aziji, oblikovanim tijekom pretpovijesto u Mezopotamiji i sredozemnom području, zadržan razvojni kontinuitet u antičkom razdoblju. Urbani se razvoj odvijao unutar četiriju geografski izdvojenih područja: Mezopotamije, Sredozemlja, Perzije i Male Azije.

Mezopotamija, Perzija i Mala Azija

Mezopotamija početkom antike doživljava postupnu promjenu autarkičnih gospodarskih sustava oblikovanih u gradovima-državama u porječju Eufrata i Tigrisa. Glavnu je crtu tim promjenama dao snažan razvoj trgovine, koja uz poljoprivredu postaje drugi važan oslonac razvoja. Trgovačka je razmjena počivala na posredničkoj ulozi mezopotamskih gradova između Perzije i Indije na istoku s civilizacijama koje se tijekom antike oblikuju na Sredozemlju (stara Grčka, rimska država, Egipat, Fenikija i dr.). Razvoj sve jače poljoprivrede uvjetovao je potrebu za izgradnjom složenih hidromelioracijskih sustava, kanala za navodnjavanje, mreže cestovnih prometnica, kao i uređenje riječnih plovih putova. Budući da su takvi zahvati zahtijevali suradnju i uključivanje svih resursa kojim su raspolagali prvi gradovi-države, postupno dolazi do njihovoga ujedinjenja u prostorno veće političko-državne zajednice. Međutim, čak i nakon njihova ujedinjenja, zadržana su postojeća suparništva (o čemu najbolje govori situacija u sumerskoj državi), koja će biti slomljeni tek s pojavom moćnih vladara sa širokim ovlastima. Mezopotamski gradovi u antičkom razdoblju bilježe sve veći priljev stanovništva, što se nadalje odrazilo na razvoj njihovih funkcija, pa i na samu mrežu ulica. Najveću su razvojnu dinamiku zabilježila sumersko-akadska središta Mari, Ašur, Tello, Ur, Uruk, Lagaš, Nipur, Kiš, Kafaga, Mari i Ešnuna. Čvrste su trgovačke veze, koje su mezopotamski gradovi održavali s Indijom i azijskim Sredozemljem, rezultirale prijenosom kulturnih utjecaja u gradnji gradova, što je dobro vidljivo kod pojedinih gradova u dolini Inda (kao što su Harappa i Mohenjo Daro) i na sredozemnoj obali (Ugarit), pa čak i na zapadu (Anatolija). Od 18. do 7. st. pr. Kr. ključno je mjesto u mezopotamskom urbanom sustavu pripadalo Babilonu kao političkoj prijestolnici i jednom od najsajajnijih gradskih središta u antici. Uspon asirske države u 13. st. pr. Kr. potaknuo je razvoj novoga urbanoga sustava u kojem su naročito snažan razvoj doživjeli stari gradovi Ašur, Tell Halaf, Niniva, Hadātu i Nimrud uz gradnju nove prijestolnice Dur Šarukin u 8. st. pr. Kr. (današnji Khorsabad u Iraku). O ključnoj ulozi religije u asirskom društvu i s njom usko povezanoga vladajućega sloja, jasno govore arheološki nalazi raskošnih palača monumentalnih dimenzija i

zigurata – hramova u obliku terasastih piramida, koji su zauzimali izrazito velike površine u asirskim gradovima (Milić, 1994.).

Razvojni kontinuitet asirskih gradova preuzet će perzijska država koja se tijekom 2. tisućljeća pr. Kr. počinje oblikovati u južnom dijelu Iranske visoravni. U 6. st. pr. Kr. pod vlast Perzijanaca potpala je cijela Mezopotamija, Anatolija, azijsko Sredozemlje i Egipat. Stoga se na tom velikom prostoru počinje oblikovati jedinstveni urbani sustav koji se oslanjao na već postojeću mrežu gradova. Glavna su središta bila smještena na Iranskoj visoravni, a uz prijestolnicu Perzepolis, posebice su se isticali Ekbatana, Pasargad i Suza (Milić, 1994.).

U krajnjem je sjeverozapadnom dijelu azijskoga kontinenta ulogu jezgre urbanoga razvoja tijekom antike imala Mala Azija. U unutarnjem su se dijelu toga velikoga poluotoka razvile prve važne civilizacije već tijekom prapovijesti, a glavna su naselja (Çatalhöyük, Hacilar, Mersin, Tarsa) tijekom antike postala važna gradska središta. Tijekom 2. tisućljeća pr. Kr. u tom je dijelu azijskoga Sredozemlja došlo do uspona hetitskoga kraljevstva, koje se vrlo brzo počelo širiti prema jugoistoku, na područje susjedne Sirije. Glavna su gradska središta hetitske države, uz već spomenutu Tarsu, bili Kaneš, Zindjerli, Hatuša, Karkemiš, Malatya i Alep. Oni su podizani na povišenu terenu, bili su opasani zidinama s kružnim rasporedom ulica, a bili su smješteni u unutarnjem dijelu Male Azije, u području razvijene metalurgije i trgovine metalima (Milić, 1994.).

Azijsko Sredozemlje

Za razliku od susjednoga plodnoga prostora Mezopotamije na istoku i doline Nila na jugu, u kojima su se rano razvile potamske civilizacije, sredozemno primorje azijskoga kontinenta odlikuje se posve drugačijim prirodnim obilježjima. Naime, riječ je o prostoru pretežno krškoga i polupustinjskoga reljefa s vrlo malim količinama obradivoga tla. Upravo su se zbog toga prve jezgre naseljenosti oblikovale u geografski izdvojenim i nepovezanim područjima, a one nisu nikada doseglye ustrojstvo i snagu potamskih kultura. Ipak, postoje dva razloga zbog čega su susjedne mezopotamske civilizacije, kao i egipatska, nastojale usmjeriti svoju prostornu ekspanziju prema sredozemnomu pojasu. Prvi je razlog u velikom rudnom bogatstvu kojim se odlikuje taj dio svijeta, a najveću važnost imaju razni metali. Umijeće korištenja i kovanja metala najranije se razvilo upravo u tom dijelu svijeta, zbog čega je on vrlo brzo postao privlačan susjednim velikim silama. S druge je strane potrebno istaknuti iznimno značajan prometno-geografski položaj budući da je sredozemna obalna fasada bila mjesto završetka trgovačkih putova koji su vodili preko Mezopotamije sve do južne Azije. Ona je ujedno bila i mjesto s kojega se mogao ostvariti dodir s velikim civilizacijama koje su

se tijekom antike razvile na europskom tlu – starogrčke i starorimske. Zbog toga je azijsko Sredozemlje već tijekom antike postalo trgovački najvažniji dio svijeta i središte interkontinentske trgovine visokoga razvojnoga stupnja. Zahvaljujući posredničkoj ulozi, u tom su se dijelu Azije razvile važne civilizacije u južnom (Palestina, Fenikija) i sjevernom dijelu (Sirija, Mala Azija) (Milić, 1994.).

U južnom se dijelu Sredozemlja već tijekom pretpovijesti počinju razvijati prva naselja koja su u antičkom razdoblju počela prerastati u gradove. Pod vodstvom semitskih naroda – Feničana i Hebreja – odvijao se proces političkoga ujedinjenja toga etnički raznolikoga prostora. Iako je Palestina već u to doba oskudijevala prirodnim resursima, zahvaljujući poznavanju naprednih tehnika obrade metala, u njoj se razvija metalurgija na temelju uvoza sirovina nužnih za proizvodnju. Glavna urbana središta toga doba bili su Jeruzalem (političko i vjersko središte), Jerihon, Megiddo i Samarija. S druge strane, fenička je civilizacija bila izrazito trgovačka te je bila usmjerena na trgovačku razmjenu sa svim dijelovima Sredozemlja, a fenički su brodovi zalazili i u Atlantski ocean sve do obala Britanskoga otočja na sjeveru i afričkoga Sredozemlja na jugu. Za razliku od tadašnje palestinske civilizacije, feničku je obilježavala i kolonizacija u druge dijelove Sredozemlja, u kojima su prethodno osnovali trgovačke emporije. Specifičnost je feničke civilizacije bila i u tome što se ona nije razvila u okviru jedinstvene državne organizacije nego je cijelo vrijeme svoga postojanja bila rascjepkana unutar samostalnih gradova-država. Ta činjenica dodatno govori o snazi i značaju gradova u feničkom društvu. Glavna su gradska središta bile luke Sidon, Tir, Ras-Šamra (Ugarit), Hama i Byblos. Feničke su kolonije zapravo bile trgovačke (lučke) ispostave, a osnivane su na strateški važnim pomorskim točkama od zapadnoga (Gades na Pirinejskom poluotoku, Nora na Sardiniji, Tanger na sjevernoafričkoj obali) do središnjega Sredozemlja (Tharros na Siciliji, Kartaga i Utica u sjevernoj Africi). Postupno su osnivane nove kolonije, od kojih su posebnu važnost imale one na Siciliji (Panormos, Solunt, Segesta) i sjevernoj Africi (Leptis Magna), razvoj kojih su nastavili stari Rimljani (Milić, 1994.).

U krajnjem sjeveroistočnom rubu susjednoga afričkoga kontinenta, na samom dodiru s Azijom, tijekom pretpovijesti počela se razvijati egipatska država koja će u antici prerasti u jednu od najmoćnijih svjetskih sila. Postanak i razvoj egipatske države u uskoj zoni plodne doline Nila, usječene u pustinjskom području, odredila je geografsku koncentraciju gradova u dolini te najdulje afričke rijeke. Prostrane su pustinje onemogućavale značajniji dodir Egipćana i drugih naroda na afričkom kontinentu, što je nadalje odredilo njihovo jače povezivanje s azijskim narodima i kulturama. Zbog toga su i rubni dijelovi azijskoga kontinenta (poluotok Sinaj, Palestina) povremeno bili uklopljeni u egipatsku državu, koja je

također s vremena na vrijeme bila uklapana u susjedne azijske države. Budući da je agrarno gospodarstvo ovisilo o redovitim izljevanjima Nila iz svoga korita, u samim se začetcima egipatske civilizacije pojavila potreba za hidroregulacijskim zahvatima. Oni su mogli biti provedeni isključivo u uvjetima mobilizacije velikoga broja ljudi, što je nadalje odredilo potrebu za ustrojavanjem složenije društvene organizacije i oblikovanjem prvih državnih tvorevina. Geografska odvojenost doline Nila od susjednih civilizacija odredila je izgled egipatskoga grada koji u pravilu nije imao fortifikacijske sustave te je bio otvoren prema agrarnoj okolici. Jedini su izuzetak bili gradovi na južnim granicama kraljevstva, koji su bili opasani zidinama te su, zajedno s tamošnjim sustavom vojnih utvrda, tvorili obrambeni sustav prema ratničkim narodima koji su živjeli uz južne granice Egipta. Urbani sustav u egipatskoj se državi razvijao u okviru društveno-političke organizacije u kojoj je glavnu ulogu imao faraon, apsolutni vladar poistovjećivan sa samim božanstvom. U antičkom je razdoblju došlo do privremenoga prebacivanja urbane i političke jezgre iz Gornjega u Donji Egipat i to u samu deltu Nila, u kojoj se podiže Memfis kao prijestolnica. Ostala su središta bili Teba, Akhetaton, Hierakopolis, Tinis i Sais, a njihov je značaj u urbanom sustavu bio usko povezan s vladajućom dinastijom. Upravo ta činjenica najbolje govori o ulozi faraona i vladajućih društvenih slojeva u razvoju egipatskoga grada (Milić, 1994.).

Tijekom antike jugozapadna je Azija, zajedno s egipatskom državom na susjednom afričkom kontinentu, potpala pod snažan utjecaj starogrčke države. Od 332. pr. Kr. taj dio azijskoga kontinenta postaje dio starogrčke države, od 30. pr. Kr. vlast preuzima Rimsko Carstvo. Nakon osvajanja Aleksandra Makedonskoga i prodora helenističkih utjecaja sve do južne Azije, oblikovana je država Seleukida u koju je bila uključena gotovo cijela jugozapadna Azija. Unutar njezinih granica ustrojen je novi urbani sustav na temelju izgradnje novih i rekonstrukcije postojećih gradova. Glavnu su ulogu u novoj mreži gradova imali Laodicea, Palmira, Damask, Alep, Antiohija, Gerasa, Heliopolis i Bostra (u tadašnjoj Siriji) te Dura-Europos, Seleukia, Apamea i Taksilia (u Mezopotamiji). U Egiptu se pod grčkom upravom osnivaju nova gradska središta Aleksandrija i Filadelfija. Aleksandrija je postala najveće središte zapadnoga svijeta. Nagli je razvoj staroegipatskih gradova u helenističkom razdoblju bio potaknut sve većim priljevom stanovništva zbog čega su najveća središta brojala preko 500 000 stanovnika, dok je Aleksandrija u 3. st. pr. Kr. vjerojatno dosegla brojku od jednoga milijuna. Usto, gradovi su proširili svoje funkcije budući da su, uz već postojeću trgovačku i proizvodnu funkciju, sve više jačale kulturna, znanstvena i prosvjetna (Milić, 1994.). Razvoj postojeće urbane mreže nastaviti će rimska država koja je isti promijenila dajući poseban poticaj primorskim središtima i trgovačkim gradovima u unutrašnjosti.

Južna Azija

Oko 1500. pr. Kr. počinje zastoj i postupno propadanje visokorazvijenih gradova u dolini Inda (Mohenjo-Daro, Harappa, Lothal, Yhugar, Canhu-Daro) te postupno prebacivanje težišta urbanoga razvoja. Uzrok se nalazi u prodorima arijevskih plemena u sjeverozapadne dijelove Indijskoga potkontinenta. Tijekom antike indijska civilizacija dolazi u dodir s civilizacijama iz drugih dijelova svijeta ponajprije s helenističkom (oko 400. pr. Kr.). Težišta urbanoga razvoja u međuvremenu su se preselila u nizinu Gangesa i na poluotok Dekan. Sa širenjem kraljevstava širila se i urbana mreža, a s promjenom vladajuće dinastije u pravilu je mijenjana i prijestolnica.

Istočna Azija

Težište urbanoga razvoja u istočnoj je Aziji ostalo na području Kine. Tijekom antike u okviru kineske civilizacije iskristalizirala se predodžba o gradu kao dijelu kozmičkoga reda, što je odredilo njegovu geometrijsku pravilnost i položaj unutar društvene organizacije. Takav je pogled na grad vidljiv iz samoga načina gradnje grada: prvo su podizane zidine i vanjski opkopi, a zatim se popunjavao unutarnji prostor. Od gradskih su vrata vodile dvije glavne ulice. Unutar pravokutne mreže ulica posebno su se isticale carske i aristokratske palače, koje su od ostatka grada bile odvojene dodatnim zidinama i opkopima ili nasipima te su na taj način tvorile svojevrsni „grad u gradu“, tj. unutarnji grad, ponekad nazivan i „zabranjeni grad“.

U antičkom se razdoblju težište urbanoga razvoja počelo pomicati iz jezgre, u području rijeke Huang, prema zapadu. Razvoj gradova pomogla je sve izraženija stabilizacija naseljenosti, na lesnim zaravnima u porječju rijeke Wei, kao i jačanje administrativnoga ustroja kineske države. Takav se društveni razvoj pozitivno odrazio na oblikovanje urbane mreže i dominantan položaj grada u društvu. Politička rascjepkanost i nastanak više manjih država na kineskom prostoru od 8. do 5. st. pr. Kr., pozitivno su se odrazili na urbanu mrežu. U antičkom je razdoblju najvažnije razdoblje dinastije Chin (221. - 206. pr. Kr.), kada je razbijen feudalni partikularizam i uspostavljena jaka središnja vlast. Državni je teritorij podijeljen na 36 administrativnih jedinica, koje su dalje podijeljene na kotare (*hsien*). Na taj je način oblikovana mreža gradskih središta koja je ostala osnova kineske urbane mreže tijekom sljedećih dvaju tisućljeća. Pritom je ključnu ulogu imalo 800 - 900 gradova koji su bili kotarska središta, a urbana je mreža sustavno dopunjavana podizanjem novih gradova, ponajprije u pokrajini Sichuan i južno od rijeke Yangtze. Do sredine 3. st. Kina osvaja područja sjeverno od Velikoga zida i na zapadu te je na osvojenom području provodila

sustavnu kolonizaciju uz izgradnju novih gradskih središta. Težište urbanoga razvoja tijekom antičkoga razdoblja ostalo je u dolinama velikih rijeka, a posebice su važne bile Yangtze i Changjiang, dok su glavne prijestolnice bile Luoyang (Loyang) i Nanjing (Nanking). Gradovi su u kineskoj civilizaciji podizani na zaravnjenom terenu. Glavni su građevinski materijali bili sušena zemlja, cigle i drvo, a kamen se vrlo rijetko upotrebljavao. Upravo je zbog toga gradske građevine bilo potrebno redovito održavati i obnavljati, o čemu se brinula politička vlast. O ključnoj ulozi grada u kineskom društvu govori i činjenica kako je u 6. st. pr. Kr. riječ *kuo* u kineskom jeziku istovremeno značila i „glavni grad“ i „država“. S druge strane, riječ *cheng* označavala je „grad“ i „zid“ i po tom se zaključuje kako su upravo same zidine bile jedan od najvažnijih elemenata u prostornoj strukturi grada. Gradske su zidine bile izrađivane od stvrdnutoga mulja te su bile pokrivene ciglama ili kamenim pločama. Gradovi su u okviru kineske države planski građeni, a prvo su podizane zidine pravokutnoga oblika, kojima se dalje prilagođavala unutarnja struktura grada. Zidine su bile visoke od dva do čak 15 m, a na gradskim su se vratima, kojih je bilo četiri, kao i na rubovima zidina isticale obrambene kule. Od gradskih su vrata vodile dvije glavne, ujedno i najšire, gradske ulice, koje su povezivale gradska vrata smještena jedna nasuprot drugih. Budući da su kineski gradovi imali važnu političku i religijsku ulogu, na središnjem su se gradskom trgu podizale reprezentativne upravne i vjerske građevine: zgrada upravitelja (magistrata), razni hramovi, policijska i vatrogasna postaja, vojarne, škole i knjižnica. U neposrednoj su blizini glavnoga trga svoje kuće podizali pripadnici viših društvenih slojeva. Gradski je trg također imao i ulogu glavne tržnice. Stanična je struktura grada bila određena postojanjem izdvojenih unutarnjih dijelova grada. Osnova je bila zaokružena stambena jedinica pod nazivom *li* ili *fang*. Ona je bila ograđena zidom, a sastojala se od oko 100 domaćinstava, od kojih je svako također bilo ograđeno zidom.

RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNOGA GRADA U KRŠĆANSKOJ EUROPI

Prijelaz iz antike u srednji vijek označava početak nove etape u razvoju gradova i urbanih sustava na europskom kontinentu. Početak srednjega vijeka određuju brojne promjene koje su se dogodile: od gospodarskih, političkih i društvenih sve do etničkih i vjerskih. Budući da je grad bio sastavni dio političko-društvenoga i gospodarskoga sustava, sve su te promjene ostavile dubokoga traga na gradove i urbane mreže. Nikada u povijesti Europe nije zabilježen tako oštar prijelaz iz jednoga sustava u drugi, a gradovi mogu poslužiti kao najbolji pokazatelj te korjenite promjene europskoga društva.

Društveno-politička i gospodarska struktura europskoga društva

Početak srednjega vijeka predstavlja i promjenu u društvenim odnosima uslijed promjena u gospodarskoj strukturi europskoga društva. Oblikovano je izrazito agrarno društvo utemeljeno na zemljišnom posjedu kao glavnom izvoru bogatstva. S novim su gospodarskim poretkom uspostavljeni i novi društveni odnosi s ključnom ulogom vlastele (feudalaca), kao vladajućega sloja, te njima podložnih poljoprivrednika (kmetova) koji obrađuju feudalne poljoprivredne posjede. Novčana je ekonomija uglavnom bila zamrla, a novac je ustupio mjesto izravnoj razmjeni proizvoda (trampi), što je dalo težak udarac trgovini i trgovačkoj klasi. Zamiranje trgovine negativno se odrazilo i na obrt, tj. proizvodno zanatstvo kao drugi važan stup gradskoga gospodarstva. Budući da novi vladajući sloj (feudalna vlastela) nije živio u gradovima nego u utverdama (zamkovima) koje su podizane u agrarnom prostoru, izgubili su se, uz gospodarske, i politički poticaji za razvoj gradova. Nije bilo ni demografskih poticaja za razvoj gradova zato što je većina stanovništva bila okupljena u seoskim naseljima, u skladu s prevladavajućim agrarnim tipom gospodarstva. Zbog svega toga grad se početkom srednjega vijeka našao na rubu društvene, političke i gospodarske organizacije novooblikovanoga feudalnoga društva (Vresk, 2002.).

Jedna od novina u društvenoj strukturi srednjovjekovnoga europskoga društva je izraziti istaknuti značaj i uloga kršćanstva koje je tijekom kasne antike postalo službena i jedina religija Rimskoga Carstva. Svi su se novopridošli narodi već početkom srednjega vijeka pokrstili i uklopili u kršćansku crkvenu organizaciju. Crkva je tijekom srednjega vijeka bila prisutna u svim oblicima društvenoga života, a budući da je bila jedina univerzalna organizacija na politički rascjepkanom kontinentu, u njezinim se rukama nalazila velika politička i gospodarska moć.

Ponovni uspon gradova

Nakon općega gospodarskoga, društvenoga i kulturnoga nazadovanja na početku srednjega vijeka, koje je bilo popraćeno procesima političkoga razjedinjavanja i rascjepkanosti, od 8. do 10. stoljeća započinje proces postupnoga političkoga ujedinjavanja. Na europskom se tlu organiziraju i čvršće ustrojavaju nove države, koje započinju i prostorna širenja, smanjujući tako političku rascjepkanost europskoga kontinenta. Uvođenjem feudalnih društvenih odnosa, svi članovi društva dobivaju svoje mjesto unutar njega, a vladajući slojevi, putem vojne službe, preuzimaju odgovornost zaštite svojih podanika i samih država u kojima žive.

Sa stabilizacijom naseljenosti i demografskim napretkom, koji su bili usko povezani sa stabilizacijom političkih prilika, od 10. st. započinje jači razvoj poljoprivrede kao ključne gospodarske grane. Radi povećanja poljoprivredne proizvodnje, započelo je proširivanje poljoprivrednih površina, kao i primjena raznih inovacija (kao što je npr. uvođenje tropoljnoga sustava obrade zemlje). Zahvaljujući tomu, došlo je pojave značajnijih poljoprivrednih viškova koji postaju predmet trgovine, čime započinje ponovno oživljavanje trgovačke djelatnosti i razvoj trgovačke klase. Kao najpogodnija mjesta trgovinske razmjene odabrani su gradovi (ili veća naselja ruralnoga tipa koja se ubrzo preoblikuju u gradove) budući da su upravo u njima bili okupljeni trgovci. Osim kao mjesta trgovinske razmjene, gradovi postaju i središta proizvodnje, zahvaljujući djelatnosti obrtnika usmjerenih na izradu raznih proizvoda nužnih za poljoprivrednu proizvodnju, ratovanje i svakodnevnu uporabu svih slojeva stanovništva. Razvoju trgovine i obrta dodatan je poticaj dala ponovna introdukcija robno-novčane privrede na koju prelaze gotovo sve europske države tijekom razvijenoga srednjega vijeka. Prema tomu, ponovni je razvoj i uspon gradova, koji je bio najizrazitiji u razdoblju od 11. do 14. st., bio usko povezan s razvojem funkcija, ponajprije trgovačke i proizvodne uslijed čega se iz redova trgovaca i obrtnika počinje oblikovati građanstvo kao nova društvena klasa (Vresk, 2002.).

Uz već postojeće gradove, koji su zadržali razvojni kontinuitet iz antike, tijekom razvijenoga srednjega vijeka osniva se velik broj novih gradova, a procesi nukleacije odvijali su se oko vlastelinskih zamaka i samostana kao novih jezgara urbanoga razvoja, dok su istovremeno pojedini gradovi nastali kao biskupska središta.

Zamak (burg) postaje najvažnija jezgra srednjovjekovnoga urbanoga razvoja u kršćanskoj Europi. Pod tim se pojmom podrazumijeva utvrđeni dvorac koji su podizali pripadnici vlastelinskih (feudalnih) slojeva u agrarnom prostoru. Sa sve većom političkom rascjepkanošću i političkim razjedinjavanjem srednjovjekovnih država, do čega dolazi uslijed slabljenja centralne (kraljevske) vlasti, zamak postaje središte političke, sudske, gospodarske i

vojne vlasti lokalnih feudalaca. Najviše je zamaka podignuto od 10. do 13. st., kada je proces feudalnoga partikularizma bio na vrhuncu, što je rezultiralo pojavom poznatom pod nazivom feudalna anarhija. Osim visokoga plemstva, zamkove su tijekom razvijenoga srednjega vijeka podizali i pripadnici nižega plemstva, pa čak i vitezovi. Upravo je zamak u tom razdoblju postao jezgra srednjovjekovnoga grada. Naime, neposredno uz sam zamak, koji se radi lakše obrane obično podizao na povišenom terenu, počinju se razvijati *podgrađa* kao naselja trgovaca i obrtnika. Budući da se u njihovim rukama nalazilo znatno bogatstvo, podgrađa su često bila predmet pljačka uobičajenih u to doba velike nesigurnosti. Zbog toga se podgrađa ubrzo počinju opasavati zidinama u obliku palisada ili masivnih kamenih fortifikacijskih sustava. Zbog sve većega priljeva stanovništva, podgrađa su bilježila visoku razvojnu dinamiku pa u kratkom razdoblju svojim značajem i veličinom nadmašuju vlastelinski zamak. U pojedinim se germanskim zemljama neki od gradova nastalih na opisan način mogu prepoznati po karakterističnom sufiksu *-burg* (*-bourg*). Kao primjer se mogu navesti pojedini gradovi u Njemačkoj (Duisburg, Hamburg, Flensburg, Magdeburg, Regensburg), Austriji (Salzburg), Švicarskoj (Fribourg), Nizozemskoj (Tilburg) i Luksemburgu (Luxembourg). S druge strane, u Francuskoj se za zamak koristio izraz *château*, a sačuvan je kao prefiks u nazivu pojedinih gradova (Châteauroux, Château-Thierry, Châtellerauld i dr.).

Druga je jezgra srednjovjekovnoga grada bio samostan. Uslijed osnivanja raznih crkvenih redova, broj samostana se tijekom srednjega vijeka stalno povećavao. U skladu sa svojom svrhom, samostani su se podizali u agrarnim prostorima izvan gradskih i seoskih naselja. Budući da je pismenost početkom srednjega vijeka bila najviše raširena među svećenstvom, samostani su postali mjesta prikupljanja znanja te središta iz kojih su dolazile razne tehničko-tehnološke inovacije u poljoprivredi i izradi raznih proizvoda (knjiga, liturgijskih predmeta, raznih proizvoda za ukrašavanje crkvenih interijera). Težnja redovnika da iskoriste vrijeme koje im je bilo na raspolaganju za učenje, kontemplaciju i molitvu, potaknula je primjenu brojnih izuma mehaničkih naprava koje su olakšavale manufakturnu proizvodnju, a koje je uglavnom pokretala vodena energija (Mumford, 1988.). Tako su samostani preuzeli ulogu rasadnika znanja i njegove praktične primjene. Zbog toga se u blizini samostana, unutar ruralnih naselja, često okupljalo lokalno stanovništvo (slobodni seljaci, obrtnici, sitni trgovci, nadničari) koje se od redovnika učilo tehnikama obrade zemlje i proizvodnje pojedinih prehrambenih proizvoda (vino, sir i dr.). Kao primjer gradova nastalih iz samostana mogu se navesti Auxerre, Beč, Liege, St. Gallen i Trier. Samo se oblikovanje samostanskih gradova uglavnom odvijalo spontano, iako je u nekim slučajevima bilo usmjeravano, pa čak i planirano u skladu s interesima samostana (Milić, 1995.).

Treći su tip urbanih središta u srednjovjekovnoj Europi bili biskupski gradovi za koje se koristio latinski izraz *civitas*. Riječ je o rimskim gradovima koji su zadržali razvojni kontinuitet ili o onima koji su nastali na njihovim temeljima (u Italiji je od 87 biskupskih gradova njih 70 imalo antičku tradiciju). Stavljanjem biskupskih središta u antičke gradove crkva je i simbolično isticala svoj kontinuitet iz antičkoga doba. Biskupski su gradovi ponajprije bili potrošačka središta, a ne proizvodno-trgovačka, pa zato tijekom srednjega vijeka uglavnom nisu bilježili jaču razvojnu dinamiku. Izuzetak su ona biskupska središta u kojima je došlo do znatnije koncentracije trgovaca i obrtnika.

Razvojem gradova u srednjovjekovnom se društvu pojavilo građanstvo kao nova društvena klasa, kojoj položaj nije bio jasno određen unutar petrificirane i nefleksibilne organizacije feudalnoga društva. Taj je novi društveni sloj samostalno upravljao gradovima, fizički odvojenim od okolnoga prostora uz pomoć jakih fortifikacijskih sustava, pa je na taj način lišavao feudance ili svećenstvo političkih ingerencija nad zemljištem na kojem je grad podignut, a koji je do tada bio u njihovu vlasništvu. Zbog toga vlastela i naročito svećenstvo nisu blagonaklono gledali na razvoj gradova te su ga nastojali ograničiti na razne načine, uključujući i primjenu sile. Ipak, s vremenom su vlastelini dopustili razvoj gradova i to zbog ekonomske koristi koju su imali od naplaćivanja raznih poreza na zemljište, korištenja prometnica, prirodnih resursa i sl. Sa sve dinamičnijim razvojem obrta i trgovine u gradovima, rasli su i prihodi koje su vlastelini ubirali od njih u obliku raznih poreza i davanja. Budući da su oni ponekad bili čak i veći od prihoda koje je vlastela ubirala s vlastitih zemljišnih posjeda, razumljivo je zbog čega su vlastelini ipak dopuštali razvoj postojećih i osnivanje novih gradova na svojim posjedima. S druge strane, nasuprot ambivalentnomu stavu vlastelinskoga sloja, crkveni su krugovi imali izrazitije negativno držanje prema procesu urbanizacije i to zato što su sa svojih zemljišnih posjeda ubirali sasvim dovoljne prihode, pa su bili manje voljni odreći se zemljišta na kojem su podizani gradovi, kao i političke vlasti nad tim područjem (Mumford, 1988.). Ipak, budući da je grad i dalje bio na rubu društvene organizacije, a udjel gradskoga stanovništva je i nadalje bio zanemarivo nizak, urbani razvoj nije značajnije zabrinjavao ni vlastelu ni crkvene krugove, kao dvije najmoćnije društvene skupine na tlu kršćanske Europi tijekom srednjega vijeka.

Razvoj urbane mreže

Srednjovjekovna se urbana mreža na tlu kršćanske Europe razvijala u skladu s političkim i društveno-gospodarskim okolnostima. Propadanje i demografsko nazadovanje pojedinih gradova, uključujući i sam Rim, koje je počelo tijekom kasne antike, nastavljeno je početkom

srednjega vijeka. Invazije novih naroda bile su popraćene kataklizmičkim događajima, a najupečatljiviji od njih bilo je razaranje gradova. Naime, novopridošli narodi nisu imali urbanu kulturu i nisu razumjeli vrijednosti urbane civilizacije i zato su tijekom pljačkaških pohoda razarali gradska naselja. Budući da su upravo gradovi bili glavna meta invazija „barbarskih“ naroda, znatan je dio stanovništva počeo napuštati gradove radi svoje sigurnosti. Dodatan su udar gradskomu stanovništvu dale i sve češće epidemije, ponajprije smrtonosne kuge, koje su najviše pogodile gradove jer su se zarazne bolesti lakše i brže prenosile u uvjetima velike koncentracije stanovništva. Međutim, ključan je uzrok propadanju gradova bio u unutarnjem urušavanju rimske državne organizacije budući da nisu postojali ni resursi ni društveno-politički sustav potrebni za obnavljanje porušenih gradova. U najtežem su položaju bili gradovi u kontinentskom dijelu Europe, pogotovo oni uz istočne granice rimske države koji nisu obnavljani te su vrlo brzo propali. Više nije postojala jaka središnja vlast koja bi mogla obnoviti zapuštene prometnice, održavati plovnost rijeka ili popraviti nužne infrastrukturne objekte (kao što su bili akvadukti kojima je dovođena pitka voda u grad). S druge strane, najveći se dio gradova na sredozemnoj obali uspio održati, iako su pritom doživjeli znatan populacijski pad. Uzroke treba tražiti u održavanju trgovinskih putova s drugim dijelovima Sredozemlja, kao i u znatno boljim uvjetima obrane od invazija. Zbog svega je urbana mreža početkom ranoga srednjega vijeka doživjela značajno sužavanje. Padom Zapadnoga Rimskoga Carstva 476. g., potpuno se raspada rimska urbana mreža i to zato što se na njegovu području osnivaju nove države manje površine. Uspostavljeni su novi odnosi u rascjepkanoj urbanoj mreži Zapadnoga Rimskoga Carstva u skladu s novim političkim okolnostima. Sjedišta su novoosnovanih država bila upravo u nekadašnjim rimskim gradovima, ali se politička vlast često preseljavala iz jednoga grada u drugi. Zahvaljujući toj činjenici, prijestolnice su dobile značajan razvojni poticaj: Toulouse, Barcelona, Mérida, Toledo (u državi Vizigota), Tournai, Soissons, Pariz (u Franačkom Carstvu), Lyon (u državi Burgunda), Ravenna (u državi Istočnih Gota), Pavia, Monza (u Langobardskoj Državi) (Vresk, 2002.). Proces političkoga usitnjavanja kršćanske Europe nastavljen je tijekom razvijenoga srednjega vijeka unutar samih država i to uslijed jačanja feudalnoga partikularizma. Upravo je nepostojanje jake centralne vlasti onemogućavalo proces integracije urbanih sustava na državnoj razini, kao i jači razvoj pojedinih gradova koji su trebali preuzeti ulogu glavnih središta. Najbolje razvijenu urbanu mrežu tijekom ranoga srednjega vijeka imao je Bizant u kojem je postojala jača centralna vlast u odnosu na druge europske države. Konstantinopol, bizantska prijestolnica, sve do završetka razvijenoga srednjega vijeka, bio je najveći europski grad, dosegnuvši broj od 300 000 stanovnika. Osim

Bizanta, bolje razvijene urbane mreže postojale su na prostoru današnje Italije (posebice u sjevernim i južnim dijelovima) te u tadašnjemu Franačkom Carstvu (današnja Francuska i zapadna Njemačka). Upravo će Pariz, glavno francusko središte, krajem razvijenoga srednjega vijeka preuzeti ulogu najvećega europskoga grada s oko 230 000 stanovnika (1300.) te oko 275 000 (1400.).

Nasuprot procesu deurbanizacije tijekom ranoga srednjega vijeka, razvijeni je srednji vijek (11.-14. st.) razdoblje procvata gradova uslijed jačanja ekonomske osnove. Tijekom tih triju stoljeća osnovan je najveći broj gradova u srednjovjekovnoj Europi. Gradove su obično zajednički osnivali trgovci i obrtnici i to zato što su unutar gradskih zidina mogli ostvarivati razne municipalne slobode, od kojih su posebno važne mogućnost kreiranja samostalne gospodarske politike i mogućnost samouprave. U istom su razdoblju crkvene vlasti ustrojile hijerarhijski raščlanjenu mrežu nadbiskupskih, biskupskih i župnih središta. Ipak, budući da nisu imali dovoljnu gospodarsku snagu, samo su se pojedina biskupska središta s izrazitom trgovačkom funkcijom, kao što su Köln, Strasbourg, Basel, Augsburg (u njemačkoj državi) te Lyon, Toulouse i Limoges (u Francuskoj) uspjela jače razviti tijekom srednjega vijeka i prerasti u veće gradove.

Najjače je urbanizirani dio srednjovjekovne kršćanske Europe bio prostor sjeverne i srednje Italije s težištem na lučkim gradovima (Venecija, Genova, Pisa) u kojima su bili ključevi iznimno profitabilne međunarodne pomorske trgovine. Zahvaljujući tomu, talijanski gradovi doživljavaju naglo prostorno i demografsko širenje, a u njima se podižu raskošne reprezentativne građevine. Tipičan je primjer Venecija koja je, uz Milano, u 14. st. dosegla broj od 150 000 stanovnika.

Velika je gustoća gradskih naselja bila i na području južne Njemačke, a urbane su se mreže iz toga područja počela širiti prema istoku kontinenta uslijed kolonizacije Nijemaca istočno od rijeke Labe (od 13. st.) i duž obala Sjevernoga i Baltičkoga mora. Za razvoj i napredak gradova u tom dijelu Europe veliku su ulogu imala udruženja gradova, preko kojih se odvijala poslovna i obrambena suradnja, kao što su Hanseatska liga (osnovana u 13. st.), Rajnski savez gradova (1254.), Švapski savez (1376.), Alzaški savez (1379.) i ostali. O ubrzanoj dinamici urbanizacije na području današnje Njemačke najbolje govori podatak kako se broj gradova udvostručio u rasponu od nepuna dva stoljeća (s pedesetak gradova u 11. st. na stotinu krajem 13. st.).

U Belgiji i Nizozemskoj proces urbanizacije najviše je bio zahvatio zapadne pokrajine (Flandrija, Holandija), u kojima se razvijaju gradovi na osnovi manufakture tekstila i trgovine.

Glavno je središte bio Bruges (dosegnuvši brojku od 35 000 stanovnika), a sekundarna su središta bili Gand i Ypres.

S druge su strane, romanizirani Normani, nakon dolaska na englesko prijestolje, inicirali jačanje procesa urbanizacije, a osnovan je i veliki broj novih gradova na području Engleske (Liverpool, Portsmouth, Salisbury) i Walesa. Ipak, sve do kraja srednjega vijeka Britanski je otok bio vrlo slabo urbaniziran, a od ukupno 80 gradova u 14. st. samo je njih polovica brojila preko 1 000 stanovnika (London, kao najveće središte, dosegnuo je brojku od oko 35 000 stanovnika) (Milić, 1995.).

Na području današnje Hrvatske dogodili su se jednaki procesi u urbanom razvoju kao i u najvećem dijelu europskoga kontinenta koji je bio u sklopu Rimskoga Carstva. Pritom je bitno istaknuti kako je na hrvatskom području, bez obzira na naglašen proces deurbanizacije, održan kontinuitet urbanoga razvoja isključivo u primorju. Već tijekom kasne antike popustio je *limes* na Dunavu pred naletima Huna, Gepida i Istočnih Gota, koji u svojim pljačkaško-rušilačkim pohodima, usmjerenim prema Apeninskomu poluotoku, razaraju gradove u panonskom dijelu Hrvatske. Već je u prvom naletu 378. stradala Mursa, najveći grad na današnjem hrvatskom tlu, u neposrednoj blizini utvrđene granice na Dunavu, te ujedno velika vojna baza. Ubrzo su razorena i druga velika gradska središta (Cibalae, Siscia) kao i brojna druga manja naselja. Budući da oslabljena rimska središnja vlast nije mogla pružiti sigurnost građanima u tom dijelu Carstva, uslijedile su masovne migracije stanovništva prema sigurnijim područjima u primorju i posebice prema Apeninskom poluotoku. U vrijeme dolaska avarsko-slavenskoga plemenskoga saveza na tlo današnje Hrvatske, gradovi u panonskom bazenu već su bili opustošeni, a urbana je civilizacija u tom području bila zamrla. Tijekom te druge faze Velike seobe naroda razoreni su Salona i Narona, dva najveća gradska središta u primorju, kao i pojedini manji gradovi (Epidaurum), čime je bespovratno prekinut proces njihova urbanoga razvoja. Gradovi koji su preživjeli invazije svedeni su na populacijski male zajednice romanskoga stanovništva, zatvorenoga unutar snažnih gradskih zidina. Upravo su moćni fortifikacijski sustavi u fizičkom i društvenom pogledu odvajali primorske gradove od nesigurnosti vanjskoga svijeta. Održavanje kontinuiteta pojedinih jadranskih gradova (Poreč, Pula, Rijeka, Osor, Rab, Nin, Zadar, Trogir) u velikoj je mjeri plod vladavine Bizanta u području jadranskoga bazena tijekom ranoga srednjega vijeka. Pod bizantskom su zaštitom provedeni opsežni radovi na ojačavanju gradskih zidina i uređenju cjelokupnih fortifikacijskih sustava. O presudnoj važnosti sigurnosti za tadašnje gradsko stanovništvo najbolje govore primjeri gradova Salone i Epidauruma, koje razorene napušta stanovništvo i osniva nove gradove (Split i Dubrovnik) u neposrednoj blizini starih. Smještaj

Splita unutar jakih zidina prazne Dioklecijanove palače te Dubrovnika na strmoj hridi Laus (današnji zapadni dio stare gradske jezgre) najbolje govore u prilog tomu. Jadranski su gradovi u hrvatskom primorju doživjeli i promjene u prostornoj strukturi, što je vidljivo u nepravilnoj mreži ulica, nastaloj na pravilnom rasteru rimskoga ortogonalnoga plana. Ulice se sužavaju, primjenjuje se gusta izgradnja uz nadasve racionalno korištenje gradskoga zemljišta. Središnje je mjesto sakralnih građevina u prostornoj strukturi jadranskih gradova pokazivalo važnu ulogu Crkve u njihovu održavanju kao biskupskih središta. Nakon prekida kontinuiteta urbanoga razvoja, učvršćivanjem feudalnoga sustava tijekom razvijenoga srednjega vijeka, ponovo se pojavljuju gradska naselja u Panonskom bazenu. Pritom se ona, za razliku od antičkoga razdoblja, kada su uglavnom građena u ravničarskim područjima uz riječne obale, podižu na uzvišenjima u prigorjima. Naime, osim zbog obrambenih razloga, prigorja su obilovala zemljištem potrebnim za razvoj tradicijske seljačke polikulture, što je omogućilo jači razvoj tamošnjih seoskih naselja i njihovu preobrazbu u gradska naselja. Jači razvoj poljoprivrede također je pružao mogućnost trgovanja u većim naseljima, kao što su Zagreb i Varaždin, koja se postupno problikuju u veća i značajnija gradska središta. Taj je proces bio ubrzan nakon dobivanja kraljeve potpore za razvoj (početkom 13. st.) te oblikovanjem građanskoga sloja u kojem su znatnu ulogu imali obrtnici i trgovci doseljeni iz njemačkih i talijanskih zemalja. Upravo je 13. st. razdoblje osnivanja velikoga broja novih gradova u panonsko-peripanonskom dijelu Hrvatske, a kao primjer se mogu navesti Vukovar, Virovitica, Đakovo, Petrinja, Samobor, Križevci, Koprivnica i Jastrebarsko (Milić, 1995.).

Prostorna struktura srednjovjekovnoga europskoga grada

Srednjovjekovni grad, oblikovan na tlu kršćanske Europe, odlikuje se složenom prostornom strukturom. Uzroke treba tražiti u spontanom razvoju tijekom višestoljetnoga razdoblja specifičnih društveno-političkih i gospodarskih okolnosti koje su gradu odredile rubni položaj unutar društvene strukture. Također treba uzeti u obzir znatne razlike u stupnju gospodarskoga razvoja među pojedinim dijelovima kršćanske Europe, koje su odredile osjetne razlike u urbanom razvoju. Ipak, u prostornoj se strukturi srednjovjekovnoga grada mogu opaziti pojedini elementi koji su zajednički svim europskim srednjovjekovnim gradovima. Na prvom je mjestu potrebno istaknuti kako srednjovjekovni grad karakterizira nepravilna mreža ulica, što je ponajprije posljedica njegova spontana razvoja. Osim toga, nepravilnu su mrežu ulica odredila fiziografska obilježja gradskoga zemljišta i gradski fortifikacijski sustavi. Naime, prilikom razvoja gradska se mreža ulica u pravilu prilagođavala povišenu terenu na kojem je grad podizan i to radi lakše obrane. Također se prilagođavala i

fortifikacijskim sustavima koji su tijekom vremena stalno uređivani, obnavljani i poboljšavani.

Fortifikacijski (obrambeni) sustavi jedan su od najvažnijih elemenata srednjovjekovnoga grada te ujedno simbol i jamac njegove slobode, sigurnosti i napretka. Oni su označavali prostor do kojega se pružala politička vlast grada i fizički su odvajali grad od okolnoga prostora. Unutar njih, u zaštićenim okružjima, razvijao se novi oblik društvenoga, kulturnoga i gospodarskoga života, pa su stoga oni imali i vrlo važnu psihološku dimenziju. Zbog toga ne začuđuju veliki naponi i ulaganje novca i rada u uređenje što boljega obrambenoga sustava. Specifičnost je obrambenoga sustava njegova asimetričnost i prilagođavanje konfiguraciji terena. Najbolji su oblik fortifikacija predstavljale gradske zidine podignute od kamena (stoga nije neobično što su prikazivane na grbovima mnogih srednjovjekovnih gradova) koje su od 10. st. počele zamjenjivati dotadašnje drvene zidine (palisade). Njihova debljina i visina nije bila ista u svim dijelovima, nego su na najosjetljivijim mjestima bile znatno deblje, pojačane obrambenim kulama. U zidinama su se isticala gradska vrata, a većina je gradova imala samo jedna vrata i to radi lakše obrane u slučaju napada. Tijekom noći gradska su se vrata zaključavala, a o osiguranju se brinula posebno ustrojena gradska straža. S vanjske se strane zidina pružao obrambeni kanal ispunjen vodom, a ponekad i zemljani nasipi preko kojih je tijekom dana spuštana most koji je vodio prema gradskim vratima.

Zamak (burg) je bio u središtu većine srednjovjekovnih gradova te je ujedno predstavljao njihovu jezgru. Postojali su različiti zamkovi: kraljevski, grofovski, kneževski, viteški, čak i samostanski, a ponegdje su čak i katedrale bile smještene unutar njega. Zamak je obično podizan na povišenu terenu radi lakše obrane, a imao je i zaseban fortifikacijski sustav. On je ujedno bio i središte političke, sudske i ekonomske vlasti u području u kojem je podignut, a u njemu se često nje govala umjetnost i kultura.

Katedrala je bila najznačajnija sakralna građevina u srednjovjekovnom gradu, a isticala se svojom visinom, stilom gradnje i položajem unutar grada. Osim kao mjesto bogoslužja, katedrala je u srednjem vijeku imala i ulogu mjesta društvenoga života budući da su se u njoj građani svakodnevno sastajali i provodili slobodno vrijeme. Visina, veličina i raskošnost katedrale simbolično govori o značaju i ulozi Crkve u srednjovjekovnom europskom društvu. Od ostalih su sakralnih objekata važne župne crkve i samostani koji su postojali unutar pojedinih gradskih četvrti. Uz crkve su uređivana groblja koja su tek u razvijenom srednjem vijeku iz higijenskih razloga preseljena izvan gradskih zidina.

Razvojem gradske autonomije od 12. st. u prostornoj se strukturi srednjovjekovnoga grada pojavljuju novi elementi. Gradovi koji su imali najviši stupanj samouprave (*civitas*), koju su

često jamčile i povelje slobodnoga kraljevskoga grada, osnivali su gradska vijeća, vrhovno tijelo ustrojeno zbog upravljanja gradskom komunom. Za potrebe vijeća od 12. st. se podižu gradske vijećnice i to u obliku dvokatnih zgrada. U njima su bile uređene službene prostorije namijenjene sjednicama gradskoga vijeća (u prizemlju) te reprezentativna dvorana i sobe (na prvom katu). U kasnijoj se fazi u vijećnicama uređuju i podrumi za skladištenje vina i piva, trgovina kojih je bila u rukama gradskih tijela.

Zgrade trgovačkih i obrtničkih udruženja (cehova, gildi, hanzi) grade se od 14. st., a u njima se trgovalo raznom robom. U pojedinim su gradovima postojale i zasebne građevine u kojima se trgovalo važnom robom, kao što su sol ili žitarice.

Gradski je trg imao posebnu ulogu i položaj u prostornoj strukturi grada. Imao je više uloga: glavne gradske tržnice, sastajališta građana, sudnice, mjesta za održavanje javnih skupova, vjerskih obreda, raznih svečanosti i vojnih parada. Ipak, trgovačka je uloga posebice važna. Osim glavnoga gradskoga trga, pojedine su gradske četvrti također imale manje trgove s pretežno trgovačkom namjenom. Gradski je trg obično bio nepravilna oblika, a jedino su srednjovjekovni gradovi nastali na temeljima rimskih gradova, kao i kolonizatorski gradovi iz 13. i 14. st., imali pravilan trg. Glavni je gradski trg bio središnje mjesto u gradu pa su se zato na njemu podizale reprezentativne građevine: katedrala, gradska vijećnica, zgrade trgovačkih i obrtničkih udruženja, kao i kuće bogatih građana. On je imao i veliko simbolično značenje jer su se na njemu, ili u njegovoj neposrednoj blizini, nalazile institucije i društveni slojevi koji su imali glavnu riječ u životu grada i tadašnjem društvenom poretku.

Gradske su ulice bile uske i nepravilna oblika, prilagođene konfiguraciji terena, a ponajprije su bile namijenjene pješačkom prometu. Ulična je mreža bila hijerarhijski raščlanjena, a najveći su značaj imale glavne ulice koje su povezivale glavni gradski trg s gradskim vratima. One su ujedno bile prilagođene i za kolni promet. Gradske se ulice počinju popločavati tek u 12. st., a do kraja 14. st. to je urađeno u većini europskih gradova. Budući da su samo rijetki gradovi imali natkrivenu kanalizacijsku mrežu, gradske su ulice bile skriveni izvori zaraze, pa stoga ne začuđuju česte epidemije (pogotovo kuge) koje su harale gradovima tijekom srednjega vijeka.

Srednjovjekovni je grad bio nizak: prevladavale su prizemnice i jednokatne ili dvokatne kuće, a tek se krajem srednjega vijeka počinju graditi višekratnice. Isticao se iznimno velikom gustoćom izgrađenosti s pedeset i više kuća po hektaru. Kuće u blizini trga i na glavnim ulicama imale su stambeno-poslovnu namjenu, što je vidljivo i iz samoga smještaja trgovačkih i obrtničkih prostorija ispod trijemova u prizemlju. Kuće su imale male prozore, a

za zatvaranje su se umjesto stakla koristili prozorski kapci. Naime, proizvodnja stakla počinje tek u 13. st., a sve do 15. st. se koristilo isključivo za prozore javnih i sakralnih objekata. Tijekom srednjega vijeka grad je jačao glede razvoja funkcija, što se odrazilo na njegovu prostornu strukturu, odnosno gradnju novih objekata: škola i sveučilišta (od 11. st.), bolnica, sirotišta i dr.

Glavni je građevinski materijal u srednjovjekovnom gradu bilo drvo, a samo su reprezentativne sakralne i javne gradske građevine, te rijetke kuće bogatih građana, bile građene od kamena. Uzroci su toga bili velika skupoća kamena kao građevnoga materijala i veliki troškovi njegove obrade.

Srednjovjekovni europski gradovi nisu imali riješen problem vodoopskrbe, nego je u dvorištu svake veće kuće bio uređen zaseban bunar. Većina je gradova obično uređivala mjesto na kojem je bio slobodan pristup pitkoj vodi („javna fontana“) za građane koji nisu raspolagali zasebnim bunarom. Kada se problem vodoopskrbe poveže s dominacijom drva kao glavnoga građevnoga materijala i korištenjem voštanih svijeća kao glavnoga izvora svjetla u kućama, postaje jasnije zašto su u gotovo svim europskim gradovima tijekom srednjega vijeka harali razorni požari. Zbog toga je tijekom razvijenoga srednjeg vijeka u pojedinim gradovima ustrojena posebna gradska služba koja je tijekom noći nadzirala obvezno gašenje voštanica, a uvedene su i oštre kazne za prijestupnike. Kako bi se riješili problemi higijene, pojedini su gradovi uveli propise o zbrinjavanju otpada te su uvedene službe gradskoga liječnika i čuvara reda.

Iz svega je navedenoga vidljivo kako u srednjovjekovnom gradu nije postojao funkcionalni *zoning*, tj. nisu bile izdvojene stambene zone od proizvodnih, trgovačkih i ostalih, nego je prevladavala stanična struktura. Naime, svaka je gradska četvrt bila na neki način zasebna zajednica sa svojim trgom, župnom crkvom, grobljem i drugim elementima. U društvenoj je strukturi ključnu ulogu imala obitelj, a krvno je srodstvo, kao i uspostavljanje i održavanje međuobiteljskih odnosa u obliku kumstava, bilo od životne važnosti (Novak, 2005.). Osim po krvnom srodstvu, građani su se udruživali i u razne bratovštine sakralnih ili svjetovnih obilježja. Tako se poseban značaj pridavao solidarnosti kojom su se građani međusobno pomagali tijekom životnih nedaća.

RAZVOJ SREDNJOVJEKOVNOGA GRADA U ORIJENTALNOJ (ISLAMSKOJ) CIVILIZACIJI I OSTALIM DIJELOVIMA SVIJETA

Osim u kršćanskoj Europi, urbani je razvoj bio dinamičan i u drugim dijelovima svijeta, bez obzira na to jesu li oni imali međusobni dodir ili uopće nisu znali za postojanje drugih civilizacija. Putem sve brojnijih znanstvenih istraživanja, provedenih pod okriljem različitih znanstvenih disciplina i uz suradnju znanstvenika iz svih dijelova svijeta, dolazi se do novih spoznaja o razvoju grada i urbane civilizacije u izvaneuropskim prostorima. One govore o brojnim sličnostima i posebnostima u postanku, oblikovanju i položaju grada u određenim društvima.

Razvoj grada na Orijentu

U geografskom značenju pojam Orijent obuhvaća područja jugozapadne i središnje Azije te sjeverne Afrike. Riječ je o dijelu svijeta u kojem je u 7. st. nastao islam kao nova velika religija pa je pripadnost islamskomu kulturnom krugu jedna od glavnih značajka Orijenta. Upravo se u tom dijelu svijeta islam počeo najranije širiti te se uspio duboko ukorijeniti u sve dijelove tadašnjega društva i procese, uključujući i urbani razvoj.

Islamska je civilizacija ponajprije gradska: sam je grad u njoj imao središnju ulogu i značaj. Zato ne začuđuje to što su tijekom srednjega vijeka najveći gradova na svijetu pripadali upravo Orijentu. Oni su glede funkcija, razvojne dinamike i opremljenosti raznim komunalnim sadržajima znatno nadilazili gradove u drugim dijelovima svijeta tijekom srednjega vijeka. Grad je bio funkcionalno sjedinjen s okolnim područjem u jedinstvenu cjelinu, a ujedno je imao i ulogu političkoga, društvenoga, vjerskoga i kulturnoga središta cijele regije. U gradu su obično živjeli predstavnici državne i regionalne vlasti koji su propisivali zakone za cijelo područje pod njihovom nadležnosti, tako da grad nije raspolagao političkom ili gospodarskom autonomijom u odnosu prema ostalim dijelovima države. Okupljanje stanovništva u gradovima pospješili su i pojedini geografski činitelji, od kojih je posebice potrebno istaknuti geografska obilježja prostora u kojem se oblikovala orijentalna civilizacija. Naime, riječ je o područjima pustinjsko-polupustinjskih obilježja u kojima se ističu planinski lanci i izdvojena gorja. Aridnost klime omogućavala je razvoj ratarstva isključivo u područjima velikih rijeka, dok je stočarstvo bilo vezano uz planinske prostore. Takva su prirodna obilježja prostora Orijenta poticala okupljanje stanovništva u gradovima i razvoj drugih gospodarskih djelatnosti, ponajprije trgovine. Prometnogeografski položaj

orijentalne civilizacije na dodiru azijskoga, afričkoga i europskoga Sredozemlja, omogućio je posredničku ulogu u trgovini između zapadnoga svijeta na jednoj, te indijske i kineske civilizacije na drugoj strani. Stoga je upravo trgovina na velike udaljenosti bila glavni oslonac razvoja i napretka orijentalnih zemalja.

Posebno je veliku ulogu u razvoju gradova imao islam kao glavna vjera u tom dijelu svijeta. Naime, jedna je od osnovnih postavka islama pozivanje na zajedničku molitvu više puta tijekom dana, a to je najlakše ostvarivo u gradovima. S druge strane, disperzna je naseljenost bila nepoželjna jer je omogućavala zanemarivanje vjerskih obveza i bila je mogući uzročnik vjerskih odstupanja. Pojedini su gradovi, kao što su Marrakech, Oujda, Rabat i Fes, nastali upravo kao vjerska središta.

Osim geografskih, gospodarskih i vjerskih, razvoj orijentalnih gradova poticali su i drugi činitelji, od kojih posebice treba izdvojiti političke i vojne. Naime, pojedini su gradovi (Kairo, iračka Samarra, marokanski Meknes) osnovani kao vladarska sjedišta. Usto, državna se uprava brinula i o razvoju mreže regionalnih gradskih središta iz kojih se upravljalo državnim poslovima. O ulozi vojnih činitelja govori činjenica kako su pojedini vojni logori s vremenom prerasli u gradove, ponekad čak i velike (iračka Basra, egipatski Fustat, tunižanski Kairouan). Razvoj orijentalnoga urbanoga sistema usko je povezan s nastankom i širenjem islama kao nove velike svjetske religije. Stoga sama jezgra orijentalne urbane mreže, sa žarišnom ulogom Meke i Medine, nastaje na Arabijskom poluotoku u 7. st., usporedno s pojavom islama. Iz toga se prostora islam širi u susjedna područja azijskoga Sredozemlja, Mezopotamije i sjeverne Afrike. Riječ je o dijelovima svijeta koji su već imali razvijene urbane sisteme i dugu urbanu tradiciju, pogotovo Mezopotamija u kojoj su nastali prvi gradovi na svijetu. Zbog toga je mreža gradova bila najgušća upravo u tim novoosvojenim dijelovima. Valja istaknuti kako je već tijekom te prve faze širenja orijentalne urbane mreže došlo do promjena u geografskom razmještaju gradova. Naime, u antičkom su razdoblju glavna gradska središta bila smještena na obalama Sredozemnoga mora, u skladu s razvijenim pomorskim vezama, te uz velike rijeke i glavne cestovne prometnice. U islamskom se razdoblju nova gradska središta osnivaju u unutrašnjosti, na trasama karavanskih putova preko kojih se odvijala glavnina trgovinske razmjene. Daljnjim se osvajanjima orijentalna urbana mreža počela širiti i na pojedine dijelove europskoga kontinenta i to na najveći dio Pirinejskoga poluotoka i jugoistočne Europe te manja područja srednje i istočne Europe. Tijekom kratkoga razdoblja jedinstvene islamske države pod dinastijom Omejida (660.-750.), ulogu glavnoga gradskoga središta imao je Damask. U prvoj fazi vladavine dinastije Abasida (750.-1258.), glavno je središte urbane mreže prebačeno još istočnije u Bagdad (od 8. do 10. st.), u čijoj je neposrednoj blizini

podignuta Samara (836.) kao administrativno središte. Upravo u tom razdoblju raspada se jedinstvena islamska država te se izdvajaju pojedini kalifati na Pirinejskom poluotoku, sjevernoj Africi i azijskom Sredozemlju. Političko cijepanje do tada jedinstvene islamske države dodatno se pozitivno odrazilo na razvoj urbanih jer se svaka novoosnovana država brinula o urbanom razvoju na pripadajućem području. Vladajuće su dinastije razvile nove velike orijentalne gradske centre, kao što su Córdoba, Fes, Kairo, Istanbul, Isfahan: Glavna je jezgra urbanoga razvoja bila na području Mezopotamije i Perzije. Tendencija preseljavanja urbanoga težišta prema istoku nastavljena je i nakon 13. st., kada su Mongoli osvojili Bagdad. Središnju ulogu u orijentalnoj urbanoj mreži preuzima perzijski Isfahan, a urbana se mreža dalje širi prema južnoj Aziji (Delhijski sultanat i Carstvo Velikih Mogula). S druge strane, u zapadnom dijelu Orijenta nositelj urbanoga razvoja postaje Osmanlijsko Carstvo sa središtem u Istanbulu. Dinamični politički procesi odredili su naglašenu dinamiku u razvoju urbane mreže sve do 15. st.

Prostorna je struktura orijentalnoga grada bila određena društvenim uvjetima u kojima se on oblikovao, s ključnom ulogom islama u društvenom poretku. Grad se označavao arapskim izrazom *medina*, koji se danas odnosi samo na staru gradsku jezgru u orijentalnom gradu. Bio je opasan zidinama u kojima su se nalazila gradska vrata. Središnje mjesto u njemu je zauzimala *mošeja*, velika džamija koja se sastojala od glavne zgrade, natkrivene kupolom, te minareta. Osim vjerske uloge, mošeja je ujedno bila i prosvjetno, pravno i intelektualno središte. U njezinoj se neposrednoj blizini podizala *medresa*, učilište na kojem se podučavala religija, islamsko pravo, medicina, matematika i druge znanstvene discipline. U sklopu medresa ponekad su bila uređena i prenoćišta za hodočasnike. Uz samu se medresu, budući da je bio povezan s njezinim radom, podizao *maristan*, bolnica u kojoj se praktično izučavala medicina. Istaknuto je mjesto u gradu imala utvrda (*kazba*) koja se podizala na povišenu terenu radi lakše obrane. Sastojala se od zidina s kulama, a unutar nje bila je zaštićena palača sultana ili nekoga pripadnika aristokracije. *Suk* (*bazar*, *čaršija*) je glavna tržnica smještena u neposrednoj blizini mošeje. Sastojala se od više uskih, malih ulica, od kojih su u nekima postojala natkrivena dvorišta. Njegova je posebnost bila u tome što je uz trgovačku imao i proizvodnu ulogu jer se roba na istom mjestu i proizvodila i prodavala. Suk je najviše bilo usmjeren na trgovinu na malo, dok su za potrebe trgovine na veliko bili uređeni *karavan-saraji* u rubnim dijelovima grada, neposredno uz gradska vrata. Stokom i poljoprivrednim proizvodima trgovalo se izvan gradskih zidina. Groblja (muslimanska, židovska, kršćanska) također su bila smještena izvan gradskih zidina, u blizini gradskih vrata. Stanovništvo je u orijentalnom gradu bilo razmješteno prema načelu etničke i plemenske pripadnosti (uz

naglašen značaj krvnoga srodstva), bez obzira na klasni status. Svojom su se veličinom i značajem posebice isticale židovske četvrti. Vrlo je gusta izgradnja rezultirala staničnom strukturom grada i bila je u skladu s ulogom obitelji kao osnovne društvene jedinice čija se privatnost strogo poštovala. Zbog toga su kuće bile ograđene zidovima. Iako je grad imao središnju ulogu u orijentalnom društvenom i političkom sustavu, imao je izrazito nepravilnu mrežu ulica u kojima je bilo mnogo slijepih ulica (*ćorsokaci*). Gradovi su se također odlikovali raznim komunalnim institucijama, kao što su *hamami* (javna kupališta) te služba čuvara javnoga reda (Vresk, 2002a).

Razvoj grada u monsunskoj Aziji

Po pojmom monsunke Azije podrazumijevaju se južni, jugoistočni i istočni dijelovi toga površinski najvećega kontinenta. Riječ je o prostoru s najvećom gustoćom stanovništva na svijetu, a budući da se već tijekom pretpovijesti odlikovao gustom naseljenošću, u njemu su se razvile neke od najstarijih civilizacija na planetu. Prve civilizacije nastaju u područjima s velikim količinama plodnoga tla u dolinama i nizinama velikih rijeka, a njihovo je oblikovanje poticala redovita izmjena monsunu. Poseban značaj ima ljetni monsun koji u te krajeve, s pretežno tropskom klimom, donosi velike količine životno potrebnih padalina. Tijekom srednjega vijeka u monsunskoj Aziji proširuju se urbane mreže te se dopunjavanju novim gradskim naseljima u okviru novih kraljevstava i kultura. Izrazita je dinamika urbanoga razvoja ponajprije bila rezultat dinamičnih političkih procesa obilježenih stalnim izdizanjima i propadanjima pojedinih država. Naime, gotovo svako je kraljevstvo podizalo svoju prijestolnicu i mrežu gradova radi što boljega funkcioniranja države. Ponekad je čak i dolazak nove dinastije na vlast unutar iste države značio promjenu prijestolnice i promjene u urbanoj mreži. Zato su gradovi doživljavali korjenite promjene u razvojnom kontinuitetu. U južnoj je Aziji, koja se poistovjećuje s pojmom Indijskoga potkontinenta, nositelj urbanoga razvoja bila indijska država, a glavne su urbane jezgre bile Hindustanska nizina i poluotok Dekan. Tijekom srednjega vijeka političko se težište na Indijskom potkontinentu prebacuje iz zapadnoga u istočni dio Hindustana, tj. iz doline Inda u nizinu rijeke Ganges, te na poluotok Dekan. U skladu s političkim promjenama dolazi i do pomicanja središta urbanoga razvoja, pa se stoga može reći kako su politički impulsi imali najveću važnost u razvoju urbanih sistema. Svako je kraljevstvo, a često i nova dinastija unutar istoga kraljevstva, razvijalo svoju mrežu gradova, unutar koje je istaknuto mjesto pripadalo prijestolnicama. Zbog toga su one ujedno bila i najveća su gradska središta, a obično su prelazila broj od 100 000 stanovnika. Od njih se posebno mogu izdvojiti Lahore, Katmandu, Delhi, Vijayanagar i Amritsar. Urbana je mreža

bila razvijena u unutrašnjosti, dok na morskim obalama, s izuzetkom nekoliko manjih, uopće nije bilo gradskih središta (Vresk, 2002a).

Jugoistočna je Azija područje na dodiru južnoga i istočnoga dijela azijskoga kontinenta, regionalnih cjelina u kojima su tijekom povijesti glavnu riječ imale dvije velike civilizacije: indijska i kineska. Međutim, bez obzira na geografsku blizinu Indije i Kine, jugoistočnu Aziju obilježava znatno kraća povijest urbane civilizacije. Tijekom srednjega vijeka nastavljen je proces urbanizacije, koji su potaknuli kineski i indijski trgovci. Valja istaknuti kako je taj proces bio slabe jačine što je u konačnici rezultiralo slabom razvijenošću urbanih sustava. Zbog vladajuće uloge političkih činitelja u urbanom razvoju, prijestolnice su imale ključni značaj u prostoru. Također su bili bitni i vjerski činitelji koji su utjecali na nastanak pojedinih gradova kao duhovnih središta. Posebnost je urbanih mreža u jugoistočnoj Aziji bila velika gustoća gradova u unutrašnjosti, uglavnom u dolinama velikih rijeka (Irrawaddy, Menam, Mekong, Hong), u skladu s pretežno agrarnim tipom ekonomije. Tu su bila smještena i najveća gradska središta: Pagan, Pegu, Arakan, Ava, Ayuthia, Bangkok, Sukotai, Angkor, Phnom Penh, Luang Prabang, Hanoi. Na morskim su obalama nastala samo manja gradska središta s isključivo trgovačkom ulogom, razvoj kojih su potaknuli indijski, kineski i arapski trgovci. U otočnom je dijelu jugoistočne Azije najdinamičniji urbani razvoj bio na otocima današnje Indonezije, s težištem na otoku Javi. Zbog geografske rascjepkanosti toga prostora nisu se oblikovale velike državne tvorevine u okviru kojih bi nastale značajnije mreže gradova. Glavnina je gradskih naselja također bila smještena u unutrašnjosti, a razvoj prvih gradova na obalama potaknuli su kineski trgovci (Vresk, 2002a).

Istočna Azija tijekom srednjega vijeka zadržava visoku dinamiku urbanoga razvoja, ponajprije u okviru kineske civilizacije. Sami početak toga razdoblja obilježen je društvenim promjenama i gospodarskim napretkom. U društvenom je pogledu važno ukidanje robovlasničkoga sustava (476.) i prelazak na feudalni poredak. Gospodarski je razvoj bio obilježen raznim inovacijama u poljoprivrednoj proizvodnji, što je omogućilo stvaranje poljoprivrednih viškova te jači razvoj trgovine i obrta. Sa širenjem poljoprivrednih površina, prema jugoistoku i zapadu Kine, širi se i mreža gradova. Težište je urbanoga razvoja i dalje bilo u unutrašnjosti, a prva gradska središta na morskim obalama (Južno kinesko more) osnivaju se u 8. st. i to zbog trgovine s Arapima, koji su kinesku robu prevozili sve do Europe. Od ključne je važnosti bila dinastija Ming koja od 14. st. potiče razvoj postojećih i osnivanje novih gradova na obali Južnoga kineskoga mora s ciljem uspostave redovitih trgovinskih veza s jugoistočnom Azijom. Glavna su lučka središta bili Kuangzhou (Canton) i Zhangzhou, dok je ulogu prijestolnice imao Nanjing (Nanking). Drugo je važno žarište urbanoga razvoja u

istočnoj Aziji bila japanska država u kojoj tek u 8. st. nastaju prvi gradovi (Nara). Bitno je naglasiti presudan utjecaj kineske kulture u oblikovanju prostorne strukture japanskoga grada. Bez obzira na kašnjenje u urbanom razvoju, Japan je tijekom 8. st. obilježio ubrzani proces urbanizacije, tako da je Kyoto (prijestolnica od 794.) s 200 000 stanovnika ubrzo postao jedan od pet najvećih gradova na svijetu. S jačanjem feudalnoga sustava još jače dolaze do izražaja politički poticaji u razvoju gradova. Naime, veliki feudinci počinju podizati nove gradove koji preuzimaju ulogu mjesnih upravnih središta. Najviše je feudalnih gradova utvrđenoga tipa podignuto od 12. do 15. st., a uz političke, imali su i vjersku te gospodarsku ulogu (Vresk, 2002a).

Razvoj grada u Africi južno od Sahare

Afriku južno od Sahare obilježava kasniji razvoj gradova koji je bio geografski ograničen na pojedine dijelove toga dijela svijeta. Iako je upravo Afrika južno od Sahare kolijevka modernoga čovjeka, prvi su se oblici složenih društvenih organizacija i s njima povezanih državnih organizacija pojavili kasnije nego u drugim prostorima. Krvna i plemenska pripadnost održali su svoj značaj znatno duže nego u drugim dijelovima svijeta, a razvoj državnih tvorevina bio je usko povezan s usponom pojedinih plemena i njihovim nametanjem vlasti drugima. Upravo zbog toga, pojedine su se države uzdizale i propadale, a zajedno s njima i urbane mreže. Stoga u najvećem dijelu Afrike južno od Sahare nije održan kontinuitet urbanoga razvoja, nego je razvojni ciklus gradova, ponajprije prijestolnica, prekidan s propašću pojedinih država. Usto, uobičajena je bila i pojava oblikovanja novoga urbanoga sustava s dolaskom nove dinastije na vlast unutar iste države.

Urbani razvoj u Africi južno od Sahare započinje na području *Sahela*, stepsko-savanskoga dijela zapadne Afrike, smještenom između Sahare na sjeveru i gustih tropskih šuma na jugu. Taj je prostor pružao najbolje uvjete za naseljavanje i razvoj poljoprivrede zahvaljujući obilju plodnoga tla te izmjeni vlažnoga i sušnoga razdoblja tijekom godine. Stoga su se tu razvile prve države, od kojih posebice treba istaknuti Ganu, Mali i Songhai. Slabiji je gospodarski i kulturni razvoj obilježavao istočnu Afriku (uglavnom u području velikih jezera) te središnje i južne dijelove kontinenta.

Urbani razvoj u Africi južno od Sahare bio potaknut vanjskim utjecajima, ponajprije djelatnošću arapskih trgovaca. Oni su u zapadnu Afriku dolazili iz afričkoga Sredozemlja i to karavanskim putovima preko Sahare, dok su u istočnu Afriku dolazili kroz dolinu Nila. S druge strane, arapski su trgovci u istočnu Afriku došli i pomorskim putom s Arabijskoga poluotoka. Upravo je zahvaljujući utjecaju Arapa započeo razvoj gradova, kako zbog

gospodarskih impulsa (trgovina) tako i zbog širenja islama. Tako su tijekom srednjega vijeka oblikovane prve urbane mreže u tim dijelovima Afrike. Glavno je mjesto u njima pripalo velikim urbanim središtima Timbuktu, Gao i Kano (u unutrašnjosti zapadne Afrike) te gradovima-državama Mogadishu, Mombasa, Zanzibar i Sofala (na obali istočne Afrike). Ostali su dijelovi afričkoga kontinenta južno od Sahare zaostajali u urbanom razvoju. U srednjoj su Africi prednjačila područja u neposrednom susjedstvu zapadnoafričkih država, gdje se razvilo nekoliko značajnijih političkih tvorevina, od kojih posebice treba izdvojiti Kongo s urbanim središtima Mbanza Kongo i Kinshasa. S druge strane, južni je dio Afrike bio geografski znatno udaljen od dodira s arapskim svijetom i islamskom civilizacijom. Prevlast nomadstva uz slab razvoj trgovine nije pružao uvjete za razvoj gradskih naselja kao središta trgovačke razmjene. Ipak, u tom su prostoru od 12. do 15. st. oblikovana manja gradska naselja, utvrđena kamenim zidovima, uglavnom na razvođu rijeka Zambezi i Limpopo. Riječ je o manjim utvrđenim političkim i duhovnim središtima koja su brojala svega nekoliko tisuća stanovnika. Najveće je središte bio grad Veliki Zimbabwe, koji ni na vrhuncu svoga razvoja nije dosegao 20 000 stanovnika.

Zbog presudnoga islamskoga utjecaja u procesu urbanizacije, prostorna je struktura gradova u Africi južno od Sahare oblikovana u skladu s orijentalnim kulturnim krugom. U tom je oblikovanju izrazita plemenska podjela grada na pojedine četvrti, kao i primjena sušenoga blata u izgradnji kuća i zidova (Vresk, 2002a).

Razvoj grada u Latinskoj Americi

Pod pojmom Latinske Amerike podrazumijeva se Južna Amerika te dio Sjeverne Amerike južno od Río Grandea. Riječ je o prostoru u kojem se od kraja 15. st. širila kultura romanskih naroda (Španjolaca, Portugalaca, Francuza) pristiglih iz Europe. Međutim, davno prije dolaska Europljana u taj dio svijeta, Latinska se Amerika odlikovala visokim stupnjem urbanoga razvoja. U geografskom je pogledu on bio ograničen na Meksičku visoravan, poluotok Yucatán te andske visoravni na kojima su se razvile države autohtonih naroda. Čak i u doba najveće prostorne ekspanzije te su države obuhvaćale svega 5 % područja Latinske Amerike, dok je najveći dio uglavnom obilježavala naseljenost nomadskoga i polunomadskoga tipa.

Prva gradska naselja nastaju tijekom 1. tisućljeća u dolinama i na visoravnima, u područjima ugodne klime i dobrih uvjeta za razvoj poljoprivrede. Osnivaju se okviru prvih državnih organizacija, a ključnu su ulogu u njihovom postanku i razvoju imali politički, vjerski i vojni činitelji. Gradovi su imali i široku gospodarsku osnovu jer su se također razvijali i zbog

trgovačke funkcije, kao i obrta (prerađivanje poljoprivrednih proizvoda i ruda, proizvodnja građevinskog materijala).

Na Meksičkoj su visoravni prvi gradovi oblikovani u državama autohtonih naroda kao što su Olmeci, Tolteci, Chichimeci, Nahuia i Misteci. U skladu s usponom i padom pojedinih naroda i njihovih država mijenjao se i značaj pojedinih gradova u tamošnjoj urbanoj mreži.

Najsajjniji su razvoj doživjeli gradovi u državi Asteka, s jezgrom na Meksičkoj visoravni. S prostornom se ekspanzijom astečke države urbana mreža širi iz unutrašnjosti, gdje su glavna središta bili Zacatenco, Copilco Tlatileo i Teotihuacán, prema obali Meksičkoga zaljeva. U skladu s povećanjem državnoga teritorija, Asteci podižu nove gradove koji preuzimaju ulogu regionalnih središta. Dva su glavna gradska naselja sve do dolaska Europljana bili prijestolnica Tenochtitlán (osnovan 1325.) i Tlatelolco (1327.). Na vrhuncu svoga razvoja vjerojatno su prelazili broj od 150 000 stanovnika te su imali razvijene brojne funkcije.

Država Maya imala je političku jezgru na Yucatánu, a tijekom vremena proširila se i na susjedna južna područja Srednjoameričke prevlake.

U Južnoj su Americi geografski činitelji najviše pogodovali naseljavanju klimatski ugodnih priobalnih dolina i andskih visoravni na kojima su se najranije razvila prva naselja. Stoga se u tom području razvilo više različitih država pod okriljem različitih naroda (Huari, Chimu), a nakon njih i velika država Inka. Inke od 11. do 15. st. sustavno razvijaju mrežu gradova na osnovi već postojeće koju je podigao narod Chimu, čija je prijestolnica Chan Chan imao oko 100 000 stanovnika. U skladu s pružanjem nove države, koja je na vrhuncu razvoja brojila oko 6 milijuna stanovnika te se protezala od današnjega Ekvadora do središnjega Čilea, prijestolnica se preseljava u Cuzco. Istovremeno, dotada glavni gradovi pokorenih država preuzimaju ulogu regionalnih središta, a podižu se i novi gradovi. Na taj način Inke zapravo preoblikuju naslijeđene urbane mreže te od njih oblikuju jedinstveni urbani sustav prostorno velike države.

Prostorna se struktura gradova autohtonih američkih naroda podudarala u mnogim elementima, kao što su geometrijski pravilna (pravokutna) mreža ulica s pravilnim glavnim trgom te monumentalnim građevinama. Upravo su na glavnom gradskom trgu bile podignute reprezentativne vjerske i upravne građevine. Fortifikacijski sustavi nisu postojali pa su stoga gradovi bili otvoreni prema okolnom agrarnom prostoru. Rubne su dijelova grada zauzimali plodni vrtovi (*chinampa*) u kojima su se uzgajale razne poljoprivredne kulture. U gradovima nije bilo kolnoga prometa jer američki starosjeditelji nisu poznavali kotač, dok u mayanskim gradovima nisu postojale ulice u pravom smislu riječi (Vresk, 2002a).

RAZVOJ EUROPSKOGA GRADA U RENESANSI I BAROKU

Razdoblje od početka 15. st. pa sve do kraja 18. st. obilježeno je velikim promjenama u svim dijelovima europskoga društva. Promjene su se najviše odrazile na političku kartu Europe i drugih kontinenata. S izlaskom iz srednjega vijeka, europski gradovi u duhovnom pogledu „izlaze“ iz svojih zidina i otvaraju se integracijskim procesima koji su zahvatili pojedine dijelove Europe te se ujedno otvaraju i prema do tada nepoznatim dijelovima svijeta.

Renesansno-barokno razdoblje označiti će kraj dotadašnjega shvaćanja grada kao samostalne komune izdvojene od okolnoga prostora i rađanje novoga poimanja grada kao elementa u prostoru koji je funkcionalno sjedinjen s okolicom na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini. Upravo će se takvo poimanje uloge grada održati sve do današnjih dana.

Društveno-političke promjene tijekom renesansno-baroknoga razdoblja

Renesansni je pogled na svijet, nositelji kojega su bili europski gradovi, predstavljao korjenitu promjenu u čovjekovu svjetonazoru. Probuđeno samopouzdanje i vjera u čovjekove snage i sposobnost preoblikovanja dotadašnjih društvenih odnosa imali su podlogu u sve izraženijoj gospodarskoj snazi gradskih komuna. Europski je kontinent postao ispresijecan brojnim trgovačkim putovima preko kojih su gradovi održavali sve jaču trgovačku razmjenu. Ona je dalje poticajno djelovala na jačanje obrta i njegovo prerastanje u manufakturnu proizvodnju. Gospodarski je razvoj gradova potaknuo sve izraženiji priljev stanovništva i s njim povezan populacijski rast. Renesansno poimanje svijeta, na temelju humanističkih postavka, stavlja čovjeka u prvi plan tako da dolazi u sukob s Crkvom kao jedinim duhovnim autoritetom u srednjovjekovnom europskom društvu. Istaknuti renesansni filozofi, umjetnici i državnici otvoreno kritiziraju Crkvu i samoga papu te s njima ulaze u otvoreni sukob, ponekad čak i oružani. Gradovi su imali odlučujuću ulogu u sukobima između pojedinih kraljeva, a stvaranjem saveza među gradovima oblikuju se jezgre budućih država (kao što je npr. Švicarska). Čak i pojedine gradske komune vode međusobne oružane okršaje, bilo samostalno ili uz pomoć savezničkih gradova. O moći gradova najbolje govori činjenica kako je Apeninskim poluotokom, kolijevkom renesanse i humanizma, vladalo pet gradova-država (Firenca, Milano, Venecija, Napulj, Rim) koji su nametnuli svoju vlast drugim komunama, pa čak i kneževinama (Milić, 2002.). Crkveni je raskol iz 16. st. označio i konačan gubitak prevlasti svećenstva u pojedinim dijelovima Europe. Renesansni su filozofi također počeli zastupati ideju o stvaranju velikih političkih organizacija pod okriljem moćnoga vladara

apsolutističkih ovlasti. Upravo su u osobi takvoga vladara oni vidjeli novu društvenu snagu koja bi se mogla suprotstaviti samovolji vlastelina i svećenstva što je sputavala slobodni razvoj gradova.

Na prijelazu iz razvijenoga u kasni srednji vijek, ojačala je kriza feudalnoga političkoga sustava. Sve je izraženiji *feudalni partikularizam* – politička rascjepkanost europskih država na veliki broj feudalnih posjeda – i prerastao je u fazu *feudalne anarhije* koja je dovodila do sve jačih političkih kriza, pa čak i do unutarnjih sukoba u pojedinim europskim državama. Naime, jedna je od bitnih značajka političke strukture feudalnoga sustava bila apsolutna suverenost vlastelina na svojim posjedima. Nju su oni ostvarivali s potpunom političkom, upravnom, sudskom i ekonomskom vlasću nad cjelokupnim stanovništvom koje je stalno živjelo na njemu ili se privremeno kretalo preko njega. Iako su feudalci zemljišni posjed dobivali od kralja, kao nagradu za vjernost ili služenje u ratovima, kralj nije raspolagao sredstvima kojima bi bio mogao disciplinirati neposlušne vlasteline. Kraljevska vlast u pravilu nije raspolagala ni vojnom silom, nego je ona, u slučaju rata, bila sastavljena od vojnih postrojba koje bi sami feudalci stavili kralju na raspolaganje. Slabost središnje vlasti vidljiva je i u brojnim nasilnim smjenama na kraljevskim prijestoljima, koje su se provodile ubijanjem kraljeva i postavljanjem novih putem feudalnih urota. Upravo zbog tako slabe uloge središnje vlasti unutar feudalnoga političkoga sustava, koja je bila ponajprije nominalna, sve je više jačalo nezadovoljstvo na europskim kraljevskim dvorovima.

Feudalni partikularizam, a pogotovo feudalna anarhija, nisu odgovarali ni građanstvu kao novoj društvenoj klasi koja nije imala jasno mjesto unutar krute društvene strukture srednjovjekovnoga europskoga društva. Potpuna vlast koju je vlastelin ostvarivao na svom posjedu obično je bila izgovor za stalno povećavanje sve brojnijih i većih fiskalnih nameta koje su gradovi morali podmiriti. Tako su vlastelini „izvlačili“ sve veću novčanu dobit iz gradova te su ostvarivali sve veću dobit iz njihova dinamičnoga razvoja tijekom razvijenoga srednjega vijeka. Neprestano porezno opterećivanje gradova, kao i osporavanje gradske samouprave, s vremenom je izazivalo sve veće nezadovoljstvo i otpor gradova, tj. građanske klase oblikovane iz redova trgovaca i obrtnika.

U takvim je političkim prilikama započelo povezivanje kraljevske vlasti s gradovima radi postizanja političkih i ekonomskih ciljeva. Tražeći zaštitu od vlastelinske samovolje, gradovi se okreću prema središnjoj, kraljevskoj vlasti koja im s izdavanjem povelja slobodnih kraljevskih gradova jamči pravo na samostalno odlučivanje u upravljanju političkim i gospodarskim životom unutar gradskih zidina. U zamjenu za sve slobode koje su dobivali od centralne vlasti, gradovi su kralju davali novac kojim je on opremao stalnu vojsku sastavljenu

od profesionalnih vojnika. Na taj je način kralj raspolagao moćnim sredstvom prisile putem kojega je uklonio neposlušne vlasteline prilikom njihovih sukoba s pojedinim gradovima, do čega je dolazilo zbog pozivanja gradova na političku i ekonomsku autonomiju, zajamčenu kraljevskom poveljom. Upravo je savezništvom kraljeva i gradova, tijekom kasnoga srednjega vijeka, razbijena feudalna anarhija i uspostavljena je jaka središnja vlast koja će u baroknom razdoblju prerasti u apsolutističku.

Valja istaknuti kako novooblikovana građanska klasa, ponajprije trgovci kao njezin ključni činitelj, nije pružala otpor sputavanju političke i gospodarske autonomije gradskih komuna. Naime, uspostava centralizirane vlasti omogućavala je jačanje trgovine, kako unutar jedinstvenoga državnoga područja tako i s drugim dijelovima Europe i svijeta. Veliko se nacionalno tržište pokazalo znatno unosnijim od lokalne trgovine koja se uglavnom odvijala unutar gradskih zidina. Porast značaja trgovine omogućio je i provođenje politike merkantilizma koju su prihvatile velike europske države, a što je omogućilo naglo gomilanje bogatstva u njima. Međutim, to je bogatstvo bilo iznimno neravnomjerno raspodijeljeno pa je zbog toga u društvenoj strukturi potaknut proces ubrzanoga i izrazitoga socijalnoga raslojavanja. Upravo je taj proces bio najočigledniji u gradovima.

Promjene u odnosu snaga u feudalnom društvu odrazile su se i na političku kartu europskoga kontinenta. Moćni je vladar, pod čijom su upravom bile pojedine europske države, započeo provedbu politike stvaranja velikih državnih tvorevina s centraliziranom političkom vlašću. Taj je proces bio najizraženiji tijekom 17. i 18. st., kada se na europskom tlu ustrojavaju prostorno velika kraljevstva: Španjolska, Francuska, Engleska, Poljska, Rusija, Švedska i Danska. Kraljevska je središnja vlast provodila svoje odluke putem razgranatoga birokratskoga sustava, uslijed čega se pojavljuje činovništvo kao novi društveni sloj nastao iz redova nižega plemstva i trgovaca. Činovnički je sustav bio nadležan za provođenje zakona koje donosi i proglašava kralj za područje cijele države. Na taj je način centralna vlast ukinula samoupravu gradova te je gradske komune podvrgnula svojoj vlasti. S druge je strane, slamanjem feudalne anarhije, potpuno dokinut i sustav vlastelinskoga oporezivanja trgovine te se na razini cijele države uvodi jedinstveni porezni sustav.

Gospodarski poticaji urbanoga razvoja

Gospodarski napredak u razdoblju od početka 15. do kraja 18. st. pozitivno se odrazio na razvoj europskih gradova. Budući da je na početku toga razdoblja poljoprivreda još uvijek bila glavna djelatnost u kojoj je bilo aktivno oko 90 % stanovništva, napredak poljoprivredne proizvodnje bio je usko povezan s razvojem cjelokupnoga gospodarstva. On je u prvom redu

bio vidljiv u usavršavanju oruđa za obradu zemlje, što je omogućilo blagu deagrarizaciju, odnosno opadanje udjela poljoprivrednog stanovništva na oko 80 % krajem toga razdoblja. Promjenama u sustavu plodoreda i uvođenjem novih poljoprivrednih kultura došlo je do kvantitativnoga i kvalitativnoga pomaka u europskoj poljoprivredi.

Povećanje produktivnosti u poljoprivredi pozitivno se odrazilo na trgovinu poljoprivrednim proizvodima, ponajprije žitaricama i vinom. S druge strane, otkriće novih pomorskih putova do Azije, kao i novih kontinenata, dali su golem poticaj trgovini s drugim dijelovima svijeta. Upravo se prekomorskom trgovinom prikupilo golemo bogatstvo u onim europskim gradovima koji su bili njezini glavni pokretači. Stoga nije neobično što su državne vlasti, provedbom merkantilističke politike, poticale još jači razvoj trgovine, nastojeći ostvariti što veće prihode putem oporezivanja.

Upravo je koncentracija bogatstva potaknula ubrzani razvoj novčane privrede. Budući da novac postaje glavno plaćevno sredstvo razvija se bankarstvo kao nova djelatnost. Također se pojavljuju i prve burze na kojima se trguje pojedinim proizvodima i vrijednosnim papirima. Čak je i zemljišni posjed postao predmet trgovine, a uz kupoprodaju posjeda, sve se više prakticira i davanje u zakup.

Razvoj znanosti pozitivno se odrazio na izum i primjenu raznih tehničkih i tehnoloških dostignuća u manufakturnoj proizvodnji.

Ubrzani gospodarski razvoj i diverzifikacija uzrokovali su sve brže i izraženije društveno raslojavanje. Počinju se pojavljivati sve veće socijalne razlike uz istaknutiju gospodarsku moć gradskih društvenih slojeva, ponajprije trgovaca. Tako je oblikovana buržoazija kao novi društveni sloj koji ustrajava u ukidanju feudalnih društvenih odnosa i uvođenju najamnih odnosa, u skladu s novčanom privredom i prvim naznakama kapitalizma.

Razvoj urbane mreže

Tijekom renesansno-baroknoga razdoblja težište urbanoga razvoja nastavilo se premještati prema sjeverozapadnim područjima europskoga kontinenta. Iako su se u razdoblju od početka 16. do kraja 18. st. povećali gospodarski poticaji za razvoj urbane mreže u Europi, a i društvene su okolnosti bile poticajnije nego u srednjem vijeku, povoljne su okolnosti imale vrlo skroman učinak na razvoj novih gradova. Uzroke treba tražiti ponajprije u novom centraliziranom političkom sustavu koji je dokinuo gradske povlastice i slobode, uključujući i gradsku samoupravu. Naime, upravo su municipalne slobode, samostalnost u kreiranju gospodarske politike i mogućnost samouprave bili ključni poticaji prilikom osnivanja gradova tijekom srednjega vijeka. U novooblikovanom političkom sustavu centraliziranoga

upravljanja državom, zakone propisuje apsolutistički vladar i oni vrijede za područje cijele države, uključujući i gradove.

Upravo zato se mreža gradova nije značajnije proširila, a tijekom promatranih triju stoljeća osnovan je vrlo mali broj gradova. Također su se promijenili i motivi osnivanja novih gradova, kao i sami osnivači. Naime, novi se gradovi sada osnivaju ponajprije zbog nacionalnih interesa o kojima se brine centralizirana državna vlast, a ne pojedine društvene skupine kao što su trgovci i obrtnici. Sami se poticaji osnivanja novih gradova mogu razdijeliti u četiri skupine:

- 1) Vojne potrebe, kao i potrebe obrane ili širenja nacionalnoga teritorija
- 2) Nacionalne prijestolnice i regionalna upravna središta
- 3) Nacionalni ekonomski interesi
- 4) Gradovi podignuti iz vjerskih motiva.

Prva je skupina poticaja bila najvažnija s gledišta broja novoosnovanih gradova. Pritom je najveći broj novih gradova podignut na drugim kontinentima uslijed političkoga širenja pojedinih europskih sila u druge dijelove svijeta. Tako su Španjolska, Francuska, Portugal, Engleska (od 1707. dio Ujedinjenoga Kraljevstva), Nizozemska, Rusija, Švedska i Danska proširile svoje urbane mreže na područja Sjeverne i Južne Amerike, Afrike, Azije i Australije. Gradovi koje su navedene europske države osnovale na drugim kontinentima postaju sastavni dio nacionalnih urbanih mreža. Rusija je osnovala veliki broj novih gradova i u krajnjem istočnom dijelu Europe, te na susjednom azijskom prostoru (Sibir) sve do obala Tihoga oceana. Zbog vojno-obrambenih potreba, najviše je gradova (oko 150) podignuto u istočnom dijelu Francuske, uz granicu prema njemačkim zemljama.

Glavnim gradovima i regionalnim upravnim središtima posvećivana je najveća pozornost, posebice tijekom baroknoga razdoblja. Uređujući raskošne prijestolnice, moćni vladari apsolutističkoga tipa najprije nastoje pokazati svoju veličinu i značaj. Upravo se zato preuređuju nacionalna središta u kojima se nastoji što više naglasiti kraljevski sjaj. Razvoju prijestolnica se posvećuje najveća pozornost unutar urbanih mreža, znatno veća nego ostalim gradovima. Zbog toga su prijestolnice u tom razdoblju doživjele nagli populacijski rast, a zahvaljujući sprezi političkih i poslovnih krugova, ujedno postaju i glavna nacionalna ekonomska središta. O razvoju glavnih gradova najbolje govori podatak kako su 1500. g., na početku renesansno-baroknoga razdoblja, među 20 najvećih europskih gradova bile samo četiri prijestolnice, u odnosu prema 11, koliko ih je bilo 1800., na kraju promatranoga razdoblja. Zbog prekomjernoga razvoja prijestolnice su se počele isticati svojom veličinom unutar nacionalnih urbanih mreža, a ta je pojava, čiji su korijeni upravo u baroknom

razdoblju, ostala njihovo obilježje sve do današnjih dana u gotovo svim europskim državama. Ulogu je najvećega grada Europe 1800. preuzeo London (861 000 stanovnika), koji 1500. uopće nije bio u skupini 20 najvećih europskih gradova. Istovremeno je Pariz, koji je 1500. bio najveći europski grad (s oko 225 000 stanovnika), potisnut na treće mjesto (547 000 stanovnika 1800.) (Vresk, 2002a). U neposrednoj su blizini nacionalnih prijestolnica podizane raskošne kraljevske ljetne rezidencije koje su ubrzo postale jezgre novih gradskih naselja: Windsor (u blizini Londona), Versailles (kod Pariza), Potsdam (kod Berlina), Schönbrunn (kod Beča), Peterhof (kod St. Petersburga), Aranjuez (kod Madrida).

Nacionalni ekonomski interesi treća su skupina poticaja podizanja novih gradova. Ti su interesi obično bili usko povezani s političkim ciljevima osvajanja i naseljavanja novih područja. Najviše je takvih gradova bilo podignuto u istočnim dijelovima Europe (Rusija, Poljska) i to zbog iskorištavanja prirodnih resursa. S druge strane, države smještene na zapadnoj obalnoj fasadi europskoga kontinenta (Francuska, Švedska, Danska) grade nove lučke gradove i potiču razvoj postojećih radi poticanja prekomorske trgovine: Le Havre, Christianssand (današnji Kristiansand u Norveškoj) i Göteborg (Milić, 1995.). Najveći je dio gradova podignutih iz ekonomskih interesa poslije tijekom povijesti izgubio svoj nekadašnji značaj, pa stoga danas predstavljaju manja gradska naselja (Lafrenz, 1988.).

Zbog vjerskih poticaja gradovi su uglavnom podizani u srednjoj Europi, na mjestu dodira katolicizma i protestantizma. Većina je njih izgrađena u drugoj polovici 17. st. nakon razornoga Tridesetogodišnjega rata (1618.-1648.) između katolika i protestanata. Najveći je broj gradova podignut na njemačkom tlu (Glückstadt, Karlsburg), na kojem se odvijala glavna ratna operacija tijekom toga oružanoga sukoba.

Iako je osnivanje novih gradova bilo u drugom planu tijekom renesansno-baroknoga razdoblja, nastavio se porast gradskoga stanovništva, pa je Europa 1750., prema procjenama, brojila oko 10 milijuna stanovnika u gradovima (u odnosu prema približno šest milijuna 1600.). Posebno su dinamičan razvoj zabilježila veća gradska središta pa je tako broj gradova s više od 100 000 stanovnika (1500. g.) porastao sa šest na čak 21 grad (1800. g.). To najbolje govori o tome da su ulogu glavnih nositelja urbanoga razvoja preuzela već postojeća gradska središta. Stoga se može reći kako za renesansno-barokno razdoblje nije specifično oblikovanje nove mreže gradova, nego preoblikovanje postojeće urbane mreže koja je nastala u srednjem vijeku. Osim u okupljanju stanovništva u pojedinim gradovima, promjene u urbanim mrežama vidljive su i u okupljanju funkcija (ponajprije upravnih, vojnih i ekonomskih) u određenim urbanim središtima (Vresk, 2002a).

Mreža gradova u Hrvatskoj također se razvijala u skladu s državnim interesima i vojnim potrebama. Primorski su gradovi (Dubrovnik, Poreč, Rab, Senj, Split, Trogir, Zadar) utvrđeni dodatnim fortifikacijskim sustavima, neki od njih u obliku poluzvijezde, ponajprije zbog zaštite od osmanlijskih napada (Novak, 2005a). Posebice je dinamičan razvoj bio na prostoru Panonskoga bazena nakon potiskivanja osmanlijske državne uprave. Pod okriljem dinastije Habsburg osnivaju se nova utvrđena gradska središta ponajprije s istaknutom vojno-upravnom funkcijom: Karlovac (1579.) i Bjelovar (1756.). S druge strane, pojedini se gradovi, koji su bili gotovo potpuno uništeni u ratovima, obnavljaju u baroknom stilu: Đakovo, Požega, Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar i drugi. Nova manja gradska središta iz vojno-strateških razloga obnavljaju i mletačke vlasti na području Dalmatinske zagore (Drniš, Knin, Imotski, Sinj, Vrgorac), kao i austrijska uprava u Lici (Gospić). Sva su novoosnovana središta doživjela dinamičan demografski razvoj, ponajprije zbog planskoga doseljavanja stanovništva prebjegloga sa susjednoga bosanskoga i hercegovačkoga područja pod osmanlijskom upravom. Usto, u Panonskom je bazenu provođena politika sustavne kolonizacije stanovništva iz srednje Europe (Austrija, južna Njemačka, Mađarska, Češka, Slovačka). Najveća se pozornost pridavala razvoju upravnih središta, kako vojnih (na području Vojne krajine), tako i civilnim.

Prostorna struktura renesansno-baroknoga grada

Prostorna struktura renesansno-baroknoga grada rezultat je osmišljenoga planskoga pristupa koji se rađa u duhu novih ideja i pogleda na ulogu, značaj i položaj grada u društvu te u skladu s njegovim funkcijama. Opći intelektualni napredak, utemeljen na djelima antičkih autora koja su se dalje proširivala novim znanstvenim spoznajama, ostavio je traga i u urbanizmu. U tom je pogledu posebno važan napredak na polju prirodnih i primijenjenih znanosti, koje su dovele do brojnih tehničkih inovacija. U skladu s djelima renesansnih filozofa, utemeljenima na antičkim zasadama, otvoreni su novi horizonti u promišljanju gradova, njihova značaja u društvu, kao i u samoj njihovoj izgradnji i uređenju. Renesansni su teoretičari, uglavnom arhitekti i vojni inženjeri, razvili pojam *idealnoga grada*, sagrađenoga na geometrijski pravilnim („idealnim“) planovima, kao što su pravokutni i radijalno-koncentrični. Novi su planovi imali i izrazitu estetsku vrijednost, što proizlazi iz činjenice da se na grad počelo gledati kao na umjetnički arhefakt. Grad je vizionarski shvaćen kao savršeno oblikovano umjetničko djelo, izdvojeno iz realnoga vremena i prostora (koje može i mora transcendirati) i proizašlo iz harmonije svih njegovih sastavnih dijelova. On je trebao imati ulogu zaokruženoga životnoga prostora idealno strukturirane društvene zajednice,

ustrojene na temeljima humanističkoga pogleda na svijet. Pritom je težište stavljeno na planski razvoj grada, za razliku od srednjovjekovne spontanosti, u okvirima jasnoga i nepromjenjivoga matematičkoga i geometrijskoga reda. Upravo će iz tih teoretičarsko-umjetničkih krugova, nadahnutih novim znanstvenim spoznajama, poteći najvažnija imena tadašnjega urbanizma. Barok će, kao neposredni nasljednik renesansne, preuzeti takve poglede na grad kao na svojevrsno umjetničko djelo te će ih nadalje razviti do monumentalne raskoši. Nova prostorna struktura nastaje preoblikovanjem srednjovjekovnog grada i to zbog ratnih razaranja u uvjetima novoga načina ratovanja. Glavni je pečat novoj ratnoj tehnici davala primjena vatrenoga artiljerijskoga oružja, ponajprije topova s pomoću kojih su počinjena do tada neviđena razaranja gradskih naselja. Osim zbog ratnih razaranja, mnogi su srednjovjekovni europski gradovi rekonstruirani i zbog čestih požara koji su imali katastrofalne posljedice jer je kao građevni materijal prevladavalo drvo. Rekonstrukcije su provođene i zbog prilagođavanja grada novim fortifikacijskim sustavima, kao i zbog oblikovanja raskošnih baroknih prijestolnica po naredbi vladara.

Pojava i primjena topa u ratnim je operacijama imala dalekosežne posljedice za izgled grada. Iako su se prvi topovi pojavili još u srednjem vijeku (14. st.), zbog nesavršenosti su imali uglavnom sporednu ulogu prilikom opsada gradova. Krajem 15. st. topovi se usavršavaju i postaju glavni oslonac u napadima na gradska naselja. Upravo se zato najveća pozornost u prostornoj strukturi grada tijekom renesansno-baroknog razdoblja počela pridavati fortifikacijskim sustavima. Pri njihovoj je izgradnji do izražaja došla geometrijska pravilnost u obliku višekrakah zvijezda. Gradske su zidine u obliku zvijezda bile najpogodnije za obranu od topovskih granata i imale su najveću učinkovitost. Složeni fortifikacijski sustavi još su više isticali fizičku odvojenost grada od okolice te su sprječavali njegovo prostorno širenje. Zbog toga je bio sve izrazitiji proces zgušnjavanja gradnje unutar samoga grada te rast gradova u visinu. Taj je proces dodatno bio potpomognut trgovinskim špekulacijama gradskim zemljištem, zbog čega mu je cijena naglo rasla, ponajprije u većim gradovima.

Sve je učinkovitija primjena topova u suvremenom ratovanju bila jedan od razloga zbog čega se novi gradovi nisu više podizali na povišenu terenu. Naime, u takvim je slučajevima grad bio iznimno laka meta za protivničku artiljeriju. Usto, na povišenu je terenu bilo vrlo teško, pa čak i gotovo nemoguće, graditi nove glomazne fortifikacijske sustave u obliku zvijezde, baš kao i pravilnu mrežu ulica. Pravilne mreže ulica rezultat su djelatnosti renesansnih teoretičara o idealnim gradovima u kojima je geometrijska pravilnost obrambenih sustava i mreže ulica bila jedna od glavnih postavka. Pritom je posebna prednost pridavana pravokutnoj (ortogonalnoj) mreži ulica. Tijekom baroka započela je primjena radijalne mreže gradskih

ulica u kojoj se ulice zrakasto (radijalno) šire od glavnoga gradskoga trga pravilnoga oblika (Vresk, 2002a).

Središnje je mjesto u prostornoj strukturi grada pripalo palači kao novom urbanom sadržaju. Palača se isticala svojom veličinom, položajem i raskoši, a posebice su zadivljujuće bile kraljevske palače. Osim rezidencije u prijestolnicama, u pojedinim su europskim zemljama kraljevske obitelji imale i druge (tzv. ljetne) rezidencije u neposrednoj blizini glavnoga grada. Takvih je primjera bilo u Ujedinjenom Kraljevstvu, Rusiji, Francuskoj, Španjolskoj, Švedskoj, Habsburškoj Monarhiji, Prusiji i drugim monarhijama.

Važno su mjesto u prostornoj strukturi dobile upravne zgrade koje su se uglavnom podizale na prostranim trgovima pravilnoga oblika. Do trgova su vodile široke ulice, avenije, na kojima je bio fizički odvojen kolni od pješačkoga prometa te su često bile ukrašene drvoredima. Raskošnim se avenijama pridavalo najviše pozornosti prilikom razvoja grada, baš kao i parkovima i vrtovima koji preuzimaju funkciju okupljališta i mjesta zabave. Njihova je širina također bila prilagođena sve većem opsegu kolnoga prometa, što je bila izravna posljedica jačega razvoja trgovine.

Novi je element u prostornoj strukturi bila i vojarna, uz koju su podizana velika vojna vježbališta. Vojarne su se isticale veličinom, izgledom i položajem unutar grada. Vojska je bila jedan od najvažnijih oslonaca apsolutističke kraljevske vlasti, pa je stoga na nju otpadao znatan dio gradskoga stanovništva (u nekim velikim gradovima čak do $\frac{1}{4}$) (Mumford, 1988.). Široke avenije i prostrani trgovi bili su, među ostalim, u funkciji čestih vojnih parada kojima je kraljevska vlast pokazivala svoju apsolutnu moć u društvenom sustavu.

Upravo se gradskim ulicama i trgovima posvećivala glavna pozornost tijekom baroknih rekonstrukcija, dok je ostalim elementima, ponajprije stambenim zonama, posvećivana najmanja pozornost. Izuzetak su bile jedino zgrade namijenjene višim društvenim slojevima. Takva je politika posljedica izrazitoga društvenoga raslojavanja obilježenoga oblikovanjem bogate građanske klase koja se izdvaja od ostaloga građanstva te se povezuje s aristokratskim krugovima i kraljevskom vlašću. Upravo zbog toga je barokni grad rađen po mjeri vladajućih društvenih slojeva u čijim se rukama nalazila glavnina nacionalnoga bogatstva (Mumford, 1988.). Bez obzira na izrazito socijalno raslojavanje, grad je zadržao staničnu socijalnu strukturu koja se oblikovala tijekom srednjega vijeka.

Tijekom baroka u grad se unose brojni novi sadržaji kao što su upravne zgrade, arhivi, bolnice, kazališta, muzeji, umjetničke galerije, zoološki vrtovi, obrazovne ustanove, banke, burze i zgrade osiguravajućih društava. Pojavljuje se i novi način trgovanja u zatvorenom

prostoru, u obliku trgovina s prostranim izlozima te u prvim specijaliziranim trgovinama u obliku raskošnih trgovačkih galerija i prvih robnih kuća (Vresk, 2002a).

RAZVOJ GRADA U IZVANEUROPSKOM PROSTORU TIJEKOM RAZDOBLJA VELIKIH GEOGRAFSKIH OTKRIĆA

Doba velikih geografskih otkrića (od 15. do 18. st.) predstavlja veliku prekretnicu u razvoju čovječanstva. Otkriće novih pomorskih putova i kontinenata otvorilo je duhovne horizonte srednjovjekovnomu europskomu društvu te je dalo novi poticaj općemu društvenomu razvoju. Ti su se impulsi osjetili i u razvoju urbanih mreža i pojedinih gradova koji su preuzeli ulogu glavnih pokretača u interkontinentalnoj trgovinskoj razmjeni. Velike su europske trgovačke sile počele širiti svoje urbane mreže na područja drugih kontinenata.

Urbani sustavi Orijenta

Otkriće pomorskih putova iz Europe prema južnoj, jugoistočnoj i istočnoj Aziji označuje prekretnicu u političkom i društveno-gospodarskom razvoju orijentalnoga kulturnoga kruga. Naime, Orijent je svoj napredak tijekom srednjega vijeka zasnivao na posredničkoj ulozi između gospodarskih sila na Istoku (Perzija, Indija, Kina) te kršćanske Europe. Upravo zbog toga je trgovina bila glavna djelatnost u orijentalnom društvu, dok je proizvodni sektor bio znatno slabije razvijen. S uspostavljanjem pomorskih veza između Europe i azijskoga kontinenta oko Rta dobre nade, uspostavljene su izravne trgovačke veze između tih dvaju dijelova svijeta. Tako je prostor Orijenta izgubio glavni gospodarski oslonac u svom razvoju, što je označilo početak općega gospodarskoga zaostajanja. Drugi je uzrok zaostajanja bio u političkom širenju Osmanlijskoga Carstva koje je ovladalo najvećim dijelovima jugozapadne Azije, sjeverne Afrike i jugoistočne Europe, kao i pojedinim dijelovima srednje i istočne Europe. Zbog gotovo neprestanoga ratovanja protiv susjednih zemalja, osmanlijska je država stalno iscrpljivala svoje gospodarske i populacijske resurse, što je, povezano s unutarnjom degeneracijom društveno-političkoga sustava, dodatno produbilo krizu na Orijentu.

Zajedno s cijelim društvenim, političkim i gospodarskim sustavima, u krizu je zapao i urbani sustav Orijenta. Gradovi su izgubili trgovačke poticaje u svom razvoju, baš kao i političke i vojne. Neprihvatanjem inovacija koje su dolazile iz kršćanske Europe, ponajprije u sektoru manufakturne proizvodnje, orijentalne su države osudile svoje urbane mreže na zastajanje i postupno propadanje. Zbog toga su pojedini gradovi počeli gubiti na važnosti, a mnogi su bili i uništeni u ratovima protiv susjednih europskih država. Takav je slučaj bio s gradovima na europskom tlu (jugoistočna, srednja i istočna Europa te Pirinejski poluotok), gdje je u napadu

kršćanske vojske uništen znatan dio gradova koji su bili dio orijentalnoga urbanoga sustava. Tako je došlo i do prostornoga sužavanja urbane mreže Orijenta.

Monsunska Azija

Otkrićem pomorskoga puta u Indiju oko Rta dobre nade, počinje nova etapa u razvoju urbanih sustava u monsunskoj Aziji. U vrijeme dolaska europskih trgovaca, u tom je dijelu svijeta težište naseljenosti bilo u unutrašnjosti gdje su bila smještena i najveća gradska naselja. Prema procjenama, 1500. g. sedam je gradova toga dijela svijeta imalo više od 100 000 stanovnika, a prednjačili su Peking s 672 000 i indijski Vijayanagar s 500 000 stanovnika. S druge strane, na morskim je obalama postojao vrlo mali broj gradova, uglavnom male veličine.

Od kraja 15. st. na morske obale počinje pristizati sve veći broj europskih trgovaca, prvo iz Portugala i Španjolske, a zatim i iz drugih europskih pomorskih sila (Engleske, Nizozemske, Francuske). Budući da je trgovina bila isključivi motiv europskih sila, mnogi su Europljani dolazili u monsunsku Aziju pod okriljem trgovačkih društava koje je izravno štitila državna vlast. Kako bi što bolje učvrstile svoj položaj u odnosu prema drugim konkurentima iz Europe, trgovačka društva osnivaju svoje trgovačke postaje na morskim obalama. Uz gospodarsku (trgovačku) funkciju, ona su imala i ulogu širenja političkih i vjerskih utjecaja. Tako je od početka 16. do sredine 19. st. na obalama tog dijela svijeta podignut velik broj trgovačkih središta koja su s vremenom prerasla u velike i značajne gradove: Batavia (današnja Djakarta, osnovana 1619.), Madras (1640.), Bombay (1672.), Calcutta (1690.), Colombo (1798.), Delhi (1803.), Bandung (1810.), Singapore (1819.), Hong Kong (1842.). Uz osnivanje novih gradova, znatan su razvojni poticaj dobila i već postojeća autohtona primorska naselja (Shanghai, Macao, Malacca). Iako su do sredine 19. st. Europljani ovladali najvećim dijelom monsunске Azije, na cijelom tom području, s izuzetkom jugoistočne Azije, nisu uspjeli značajnije izmijeniti postojeće odnose u urbanim mrežama. Naime, na Indijskom su potkontinentu, kao i u istočnoj Aziji, najveći gradovi, uključujući i politička središta, ostali u unutrašnjosti. Uzroke treba tražiti u ovisnosti glavnine stanovništva o poljoprivredi kao glavnoj djelatnosti koja je bila najbolje razvijena u unutarnjem dijelu potkontinenta. Tako su obalni gradovi bili uključeni u europske urbane sustave, dok su nacionalni urbani sustavi uglavnom ostali nepromijenjeni. Do jedine je značajnije promjene došlo glede reda veličine gradova (Vresk, 2002a).

Afrika južno od Sahare

Prve dodire Europljana s područjem Afrike južno od Sahare ostvarili su portugalski pomorci u 15. st. tijekom traženja pomorskoga puta prema Indiji. Tom su prilikom na obalama zapadne Afrike podigli prve trgovačke postaje. Do kraja 15. st. Portugalci su uspjeli oploviti afrički kontinent i pronaći put do Indije te su tako uspostavili pomorske veze s gradovima u primorju istočne Afrike. Sve do 17. st. Portugalci su imali prevlast u plovidbi duž afričkih obala na Atlantskom i Indijskom oceanu te su pritom osnivali nove trgovačke postaje i svojoj su vlasti podvrgnuli gradove-države u istočnoafričkom primorju. U istom se stoljeću pojavljuju nove europske sile koje počinju osnivanje trgovačkih ispostava u afričkom primorju: Nizozemska, Engleska, Francuska, Španjolska i Danska. Među njima je vladalo stalno nadmetanje za preuzimanje što boljšega mjesta u trgovini s afričkim narodima, zbog čega su trgovačke postaje često mijenjale zastavu. Sve do 19. st. Europljani nisu s obale prodirali dublje u unutrašnjost. Ipak, uspjeli su skrenuti trgovački promet s karavanskih putova iz unutarjnosti prema obali, što je dodatno pogodilo arapske trgovce koji su održavali trgovinu s afričkim narodima upravo karavanskim putova preko Sahare. Preusmjeravanjem trgovine Europljani su uspjeli promijeniti odnose u zapadnoafričkim urbanim sustavima jer su gradovi u unutrašnjosti postupno počeli gubiti ulogu koja ima je do tada pripadala. Upravo se zbog sve jače trgovine s Europljanima počinju razvijati gradovi u novoosnovanim državama između rijeka Niger i Volte (Kumasi, Abomej).

U srednjoj su Africi glavni utjecaj zadržali Portugalci koji su se usmjeravali na prodiranje prema najgušće naseljenom i politički najbolje ustrojenom dijelu te regije između rijeke Kongo i njene pritoke Kwanga. U tom su području Portugalci osnivali nove gradove s trgovačkom funkcijom.

U istočnoj su Africi Portugalci također zadržali prvenstvo sve do 17. st. te su u primorju osnovali prve trgovačke postaje, kao što su Quelimane i Moçambique, koje su kasnije prerasle u gradska naselja. Sa slabljenjem portugalskoga utjecaja u taj dio Afrike prodiru Nizozemci, Englezi i Francuzi.

Portugalci su također osnovali i prva privremena naselja u primorju južne Afrike i to u obliku malih trgovačkih ispostava. Prva stalna naselja osnivaju Nizozemci sredinom 17. st., kada je podignut Kaap (1652.), u blizini Rta dobre nade. Zahvaljujući razvijenim funkcijama, Kaap je do kraja 18. st. imao 15 000 stanovnika te je bio ishodišna točka prodiranja u unutrašnjost. Ipak, značajnije naseljavanje unutrašnjosti počinje tek s dolaskom Britanaca koji na prijelazu iz 18. u 19. st. potiskuju nizozemsku vlast te osnivaju Cape Town, kao novo gradsko središte. Pod pritiskom Britanaca nizozemski se doseljenici (Buri) sele prema sjeveroistoku, osnivajući

pritom nova gradska naselja: Pietermaritzburg, Port Natal (današnji Durban), Bloemfontein, Potchefstroom i Pretoriju. Istovremeno su Britanci širili svoj posjed prema istoku te su pritom osnivali nove gradove u koje se naseljavaju britanski doseljenici (Vresk, 2002a).

Latinska Amerika

Dolazak Europljana na američke obale krajem 15. st. označio je prekretnicu u urbanom razvoju toga dijela svijeta. Španjolske ekspedicije u Ameriku provodile su se pod okriljem državne vlasti s jasnim ciljevima osvajanja te ne manje važnoga pokrštavanja, zadatka koji je španjolska kruna preuzela kao najveći zaštitnik katolicizma u svijetu. Po pristizanju na američko tlo, Španjolci osnivaju utvrde i prva naselja, a sa stalnim širenjem osvojenoga prostora, širi se i mreža naselja.

U prvoj su se fazi otkrivanja američkoga kontinenta, od 1492. do 1519., Španjolci usmjerili na Karipsko i Bahamsko otočje. Stoga tu osnivaju prva naselja koja su imala ulogu polazišta u istraživanju kontinentškoga dijela Srednje Amerike. Naselja su imala administrativnu, vjersku, kao i trgovačku funkciju jer su ujedno služila i kao mjesta trgovinske razmjene s domorocima. Prilikom odabira same lokacije presudnu su ulogu imali trgovački razlozi, kao i pogodnost za uređenje luke. Poseban je problem proizašao iz neodgovarajuće ubikacije naselja prilikom njihova podizanja, zbog čega su neka od njih napušтана i ponovo osnivana na drugom mjestu, zadržavajući isto ime (Havana i Sancti Spiritus na Kubi). Do toga je dolazilo zbog ograničenih prirodnih resursa koji nisu pružali dovoljne mogućnosti za razvoj prvih naselja. Dodatni je problem predstavljao disperzni tip naseljenosti domorodačkih naroda, zbog čega je španjolska vlast nastojala prisilno ih koncentrirati u veća ruralna naselja te uključiti u proizvodnju (poljoprivreda, građevinarstvo, rudarstvo). Dva su glavna središta španjolske uprave tijekom te prve faze bili Santo Domingo na otoku Hispaniola, glavno upravno središte, te Santiago de Cuba. Ta su se dva grada do danas održali na prvotnim lokacijama.

Od 1520. španjolski se posjed širi na unutarnje dijelove Srednje Amerike te u zapadni dio južnoameričkoga kontinenta. Pokoravanjem država Asteka, Maya i Inka, Španjolci su ovladali prostorima na kojima su već postojale razvijene urbane mreže. Španjolsko je vojno prodiranje bilo popraćeno razaranjem domorodačkih gradova i oblikovanjem novih urbanih središta, u skladu s potrebama nove uprave. Ipak, dva su glavna upravna središta podignuta na temeljima razorenih indijanskih gradova: Ciudad de México (1521.) na mjestu astečke prijestolnice Tenochtitlán, a Cuzco (1536.) u Peruu na mjestu istoimene prijestolnice države Inka. U prvoj je polovici 16. st., od 1520., podignut najveći broj novih gradova i to na mjestima razorenih

domorodačkih gradova ili u blizini gusto naseljenih indijanskih područja: Granada (1521.), Oaxaca (1524.), Limón (1524.), Puebla (1535.), León (1526.), Monterrey (1546.) u potkraljevstvu Nova Španjolska te Panamá (1519.), Macaraibo (1529.), Quito (1534.), Lima (1535.), Guayaquil (1535.), Cuzco (1536.), Cali (1536.), Bogotá (1538.), La Paz (1548.) u potkraljevstvu Peru.

Druga je polovica 16. st. obilježena širenjem urbane mreže prema južnim dijelovima Južne Amerike, djelomično i zbog portugalskoga širenja u tom dijelu svijeta. Pod okriljem se državne uprave osnivaju novi gradovi: Potosí (1550.), Concepción (1550.), Valdivia (1552.), Cuenca (1557.), Mendoza (1561.), San Miguel de Tucumán (1565.), Córdoba (1573.), Santa Fe (1573.), Buenos Aires (1580.). Osim upravne, vojne i trgovačke funkcije, gradovi dobivaju i sve važniji razvojni poticaj, zahvaljujući sve jačem razvoju rudarstva. Izvoz ruda u Europu poticajno je djelovao na razvoj lučkih gradova. Tako je do kraja 16. st. oblikovana nova mreže gradova te su uspostavljeni novi društveno-politički i gospodarski odnosi. Sljedeće je stoljeće bilo obilježeno porastom broja stanovnika u gradovima, koji se odvijao po višim stopama rasta u odnosu prema porastu ukupnoga stanovništva. Stanovništvo se pretežno okupilo u primorskim središtima koja su bilježila najveću razvojnu dinamiku, međutim, nisu postojali jači gospodarski poticaji za njihov značajniji razvoj.

Za razliku od Španjolaca, Portugalci na američki kontinent dolaze ponajprije kao trgovci, a u geografskom se pogledu koncentriraju na atlantsku obalu Južne Amerike, na područje današnjega Brazila. Uz Pernambuco (osnovan 1526.), Portugalci u 16. st. osnivaju i druge gradove, pretežno na obali Atlantskoga oceana: São Vicente (1532.), Porto Seguro (1535.), Espirito Santo (1535.), Santos (1536.), Bahia (1549.). Oni su imali ulogu izvozno-uvoznih luka u komunikaciji s Portugalom i njegovim trgovačkim postajama u Africi. Tijekom sljedećih dvaju stoljeća, mreža gradova dopunjavala se osnivanjem novih gradskih naselja, ponajprije u unutrašnjosti, a Rio de Janeiro preuzeo je ulogu glavnoga grada.

Uz Španjolace i Portugalce, gradove su u Latinskoj Americi osnivali Francuzi, Nizozemci i Englezi. Međutim, zbog prostorne skučenosti njihovih posjeda na manjim otocima i rubnim dijelovima latinskoameričkoga kontinenta, oni nisu uspjeli razviti značajnije urbane mreže (Vresk, 2002a).

Angloamerika

Pod pojmom Angloamerike podrazumijeva se onaj dio američkoga kontinenta koji je od 16. st. naselilo pretežno stanovništvo anglosaksonskoga podrijetla. To je područje danas politički organizirano unutar dviju velikih država: Kanade i Sjedinjenih Američkih Država. One

pretežno baštine anglosaksonsku kulturu i engleski jezik, iako u tom dijelu svijeta, uz starosjeditelje, žive i narodi doseljeni iz drugih dijelova svijeta.

U otkrivanju, osvajanju i naseljavanju današnjega prostora Angloamerike, tijekom razdoblja Velikih geografskih otkrića sudjelovalo je šest europskih država. Europski su osvajači na tom prostoru zatekli domorodačke narode koji nisu imali razvijenu mrežu naselja, dok gradova uopće nije bilo jer su uglavnom živjeli nomadskim načinom života.

Promatrano kronološki, na današnje angloameričko područje prvi dolaze Španjolci i to kopnenim putem iz već osvojene Srednje Amerike, u kojoj je ustrojeno potkraljevstvo Nova Španjolska s jezgrom u današnjem Meksiku. Osim kopnenim putem uz obale Río Grandea i u području Kalifornije, prodor Španjolaca odvijao se i pomorskim putem prema poluotoku Floridi. Upravo na Floridi oni osnivaju utvrđeni grad St. Augustin (1565.), prvo gradsko naselje na angloameričkom tlu. Glavni su ciljevi španjolskoga naseljavanja bili potraga za zlatom i širenje kršćanstva pod okriljem Katoličke crkve. Zbog sukoba s domorodačkim narodima, prva gradska naselja imala su i izrazitu vojnu ulogu: Santa Fe (osnovan 1609.), Fort San Carlos (današnja Pensacola, 1698.), El Paso (1598.), Ciudad Juárez (1659.), San Antonio (1691.). Najveći je broj gradova podignut na području današnjega Teksasa i u Kaliforniji, gdje duž pacifičke obale osnivaju mrežu od 25 misionarskih postaja, od kojih će pojedine prerasti u velike gradove: San Diego de Alcalá (1779.), Nuestra Señora La Reina de Los Angeles (1882.), Santa Barbara (1786.), San Carlos Borromeo en Monterrey (1770.) i San Francisco de Asis „Dolores“ (1776.). Osim pokrštavanja domorodaca, iz njih su se ujedno pratila i kretanja engleskih i francuskih brodova duž pacifičke obale te su prikupljeni podatci dalje prosljeđivani španjolskim vlastima.

Francuzi su se usmjerili na sjeverni dio Atlantskoga primorja, gdje preko ušća rijeke St. Lawrence dolaze do Velikih jezera. Francuski doseljenici ne dolaze pod državnom zaštitom, nego kao protestantski misionari (hugenoti) u bijegu pred vjerskim progonima u domovini. Oni osnivaju prva naselja u tom području koji dobiva naziv kolonija Nova Francuska: Annapolis Royal (1605.) i Québec (1608.), Montréal (1642.), Chicago (1673.). Sa starosjediteljima uspostavljaju trgovinu te putem daljnjih ekspedicija dolaze do rijeke Mississippi, duž koje podižu gradove (St. Louis, 1764.), a na ušću te velike rijeke u Meksički zaljev, 1718. osnivaju Nouvelle Orleans (današnji New Orleans).

Engleski doseljenici pristižu na atlantsku obalu već u 16. st., međutim, zbog opće se nepripremljenosti nisu uspjeli održati. Ponovo dolaze početkom 17. st. te osnivaju prva gradska naselja u koloniji New England: Jamestown (1607.), Williamsburg (1633.) i Richmond (1644.). New Plymouth (današnji Boston, osnovan 1620.), postaje glavni grad

engleskoga posjeda. Uglavnom je bila riječ o protestantima (ponajprije puritancima) koji dolaze pod okriljem kraljevske vlasti zbog vjerskih sukoba u domovini.

Nizozemci također dolaze na atlantsku obalu i to putem trgovačkih društava. Na atlantskoj obali osnivaju trgovački grad Nieuw-Amsterdam (1625.) na otoku Manhattanu.

Šveđani se usmjeravaju na zaljev Delaware u kojem osnivaju prve gradove i odakle prodiru dalje prema zapadu. Osnivaju grad Fort Cristina (današnji Wilmington, utemeljen 1643.) koji postaje središte njihove uprave na američkom tlu.

Ruski doseljenici dolaze preko Beringova prolaza na poluotok Aljasku, gdje 1648. osnivaju koloniju pod nazivom Ruska Amerika, i to kao trgovci i lovci na krznaše. U prvoj fazi prodiru sve do sjeverne obale zaljeva San Francisca, međutim, ubrzo se povlače i zadržavaju na krajnjem sjeverozapadu kontinenta. Tu podižu i gradska naselja: Kadjak (današnji Kodiak, osnovan 1763.) i Fort Arhangela Mihaila (današnja Sitka, 1799.).

Tako je na angloameričkom tlu oblikovano šest nepovezanih urbanih mreža koje će poslije, sa širenjem britanske vlasti, biti povezane u jedan urbani sustav.

Australija

Iako su Australiju prvi istraživali portugalski i nizozemski pomorci, ključnu je ulogu u razvoju urbanih sustava u tom dijelu svijeta imala britanska uprava pod čijim su okriljem osnovana prva naselja. Razvoj mreže gradova počinje 1788. osnutkom Sydneyja, prvoga grada na australskom tlu, a slijedili su Hobart (1803.), Launceston (1803.), Brisbane (1824.), Perth (1829.), Albany (1829.), Melbourne (1835.) i Adelaide (1836.).

Posebnost je mreže gradova u Australiji u tome što su prvo osnovana gradska, a tek zatim seoska naselja, budući da australski starosjeditelji nisu živjeli sjedilačkim načinom života. Glavnina je podignutih gradskih naselja bila smještena na obali i to u jugoistočnom dijelu koji je pružao najbolje uvjete za naseljavanje. Uzroke treba tražiti u geografskim obilježjima unutrašnjosti Australije koja je pretežno pustinsko-polupustinjskih obilježja. Osim toga, preko lučkih se gradova odvijala komunikacija s Europom, ponajprije s Britanskim otočjem. Pretežno izvozni karakter australskoga gospodarstva (izvoz vune i ruda) nije pružao veće poticaje za urbani razvoj, s izuzetkom lučkih gradova preko kojih se odvijala glavnina trgovačke razmjene s drugim dijelovima svijeta. Zbog toga se nisu razvila velika gradska središta, a urbani je sustav bio vrlo slabo razvijen.

RAZVOJ KOLONIJALNOGA GRADA U IZVANEUROPSKIM PROSTORIMA

Druga polovica 19. st. obilježena je kolonijalizmom kao novim smjerom u vanjskoj politici europskih sila, putem kojega one nastoje politički i gospodarski podčiniti druge narode, države ili čak cijele kontinente radi održavanja svoje prevlasti. Kolonijalna su osvajanja usko povezana s jačanjem industrijske revolucije u Europi te su, provođenjem ekspanzionističke politike, europske industrijske sile nastojale ovladati što većim prirodnim resursima, nužnima za industrijski razvoj. Također je važan i demografski činitelj budući da je veliki broj stanovnika na osvojenom području značio i veliko tržište za industrijsku robu, baš kao i prostor na kojem je moguće naseliti višak stanovnika iz same matice zemlje (metropole). Kolonijalna su osvajanja ostavila neizbrisive tragove u izvaneuropskim prostorima, a neki od njih i danas su vidljivi u urbanim mrežama.

Afrika južno od Sahare

Tijekom druge polovice 19. st. pojedine su europske države iz svojih trgovačkih postaja, podignutih u primorju započele postupno prodiranje u unutrašnjost i osvajanjem velikih područja. U skladu s osvajanjima taj je dio svijeta politički podijeljen između Ujedinjenoga Kraljevstva, Francuske, Portugala, Belgije i Španjolske, a malo će se poslije u osvajanja uključiti Njemačka i Italija.

Kolonijalnim su osvajanjima srušene domorodačke države, posve je prekinuta trgovačka razmjena s Arapima iz sjeverne Afrike i jugozapadne Azije, a novoosnovane su kolonije uklopljene u europske gospodarske sustave. Uslijed toga se razvijaju nove urbane mreže koje postaju dio urbanoga sustava pojedinih europskih kolonijalnih sila. Tako su europski urbani sustavi prošireni na afričko tlo. Europski gospodari oblikuju nove urbane sustave u kolonijama prema načelu jedna kolonija – jedan grad. Taj je grad ujedno bio administrativno i gospodarsko središte, a najvažnija mu je bila lučka funkcija radi komunikacije i trgovine kolonije s metropolom. Zbog toga su stvoreni asimetrični urbani sustavi iznimno nepravilnoga reda veličine gradova. Težište urbanoga razvoja potpuno je preseljeno na morske obale, osim pojedinih kolonija koje nisu imale izlaz na more. Glavno gradsko središte u koloniji populacijski je sve više raslo dok su ostali gradovi, pogotovo oni u unutrašnjosti, sve više zaostajali.

Tijekom kolonijalnih osvajanja osnovan je velik broj novih gradova, kasnijih prijestolnica pojedinih afričkih država koje su u prošlosti bile kolonije: Dar es Salaam (1862.), Leopoldville (današnja Kinshasa, 1881.), Bamako (1883.), Brazzaville (1883.), Addis Ababa (1886.), Lourenço Marques (današnji Maputo, 1887.), Salisbury (današnji Harare, 1890.), Kampala (1890.), Djibouti (1892.), Bangui (1899.), Nairobi (1899.), Abidjan (1903.). Prijestolnicama su kolonijalni gospodari posvećivali najveću pozornost. Osim mladosti, njihova je važna značajka i promjenjivost jer se funkcija administrativnoga središta preseljavala iz jednoga grada u drugi. Uzroke treba tražiti u promjeni trgovačkih putova, koje su nastajale uslijed gradnje željezničkih pruga, kao i geografskih (ponajprije klimatskih) obilježja prostora u kojem su smješteni.

Jedno je od glavnih obilježja kolonijalnoga grada dvojna prostorna struktura. Naime, europski su gospodari obično podizali nove gradove u blizini domorodačkih naselja. Njihovim su spajanjem oblikovani gradovi u kojima postoji oštra razlika između kolonijalnoga i domorodačkoga dijela grada. Kolonijalni se dio odlikuje europskom arhitekturom i pravilnom (uglavnom pravokutnom) mrežom ulica s jasno izdvojenom središnjom poslovnom zonom i socijalnim zoningom. Domorodački je dio građen od tradicionalnih materijala, a karakterizira ga slaba infrastrukturna opremljenost. U onim dijelovima Afrike južno od Sahare u kojima je tijekom prošlosti bio jak utjecaj arapskih trgovaca prostorna struktura jako nalikuje orijentalnim gradovima.

Monsunska Azija

U drugoj polovici 19. st. europske kolonijalne sile započinju i postupno prodiranje i osvajanje unutarnjih dijelova južne, jugoistočne i istočne Azije. Oblikuje se nova urbana mreža u skladu s kolonijalnom politikom jedna kolonija – jedan grad, pri čemu se potiče razvoj jednoga primorskoga urbanoga središta. Ulogu novih gradskih središta preuzimaju nekadašnje trgovačke postaje koje su Europljani osnovali na obalama: Karachi, Rangoon, Bangkok, Singapore, Džakarta, Saigon, Manila, Seoul i ostali.

U južnoj su Aziji od sredine 19. st. najveća gradska središta u primorju: Bombay (575 000 stanovnika), Calcutta (413 000) i Madras (310 000). Iako su primorski gradovi preuzeli glavnu gospodarsku ulogu, političko je središte ostalo u unutrašnjosti. Tom je prilikom izgrađena nova prijestolnica New Delhi za potrebe britanske kolonijalne uprave, u neposrednoj blizini tradicijskoga središta Delhija.

U jugoistočnoj je Aziji zabilježena posve suprotna tendencija jer su u toj regiji Europljani Francuzi, Nizozemci, Britanci, Španjolci, Portugalci, uspjeli potpuno preseliti težište urbanoga razvoja na obalu.

Iako u istočnoj Aziji kolonijalne sile nisu uspjele okupirati tamošnje države, ipak je došlo do promjena u urbanim mrežama i to zato što su se primorski gradovi počeli razvijati znatno brže od onih u unutrašnjosti. Najveća se primorska središta (Shangai, Hong Kong, Macao, Canzon, Tianjin) uključuju u međunarodni urbani sustav. Valja napomenuti kako kolonijalne sile nisu uspjele znatnije izmijeniti nacionalne urbane sustave nego samo izmijeniti značaj i veličinu pojedinih gradova.

Slično kao u Africi južno od Sahare, Europljani mijenjaju prostornu strukturu gradova izgradnjom europskih (kolonijalnih) četvrti. Tako je oblikovana dvojna prostorna struktura koja u pojedinim gradovima jugoistočne Azije ima karakteristike trojne strukture zbog postojanja treće, kineske četvrti (a u pojedinim gradovima postoje još i arapske četvrti).

Orijent

Prodiranje Francuske, Ujedinjenoga Kraljevstva, Španjolske i Italije na prostor Orijenta odrazio se na tamošnje urbane sustave. Načelo jedna kolonija – jedan grad dosljedno je provedeno u Tunisu, Alžiru i Libiji, dok je Egipat i Maroko obilježio policentrični razvoj, zahvaljujući postojanju tradicijskih gradskih središta. U jugozapadnoj Aziji nije došlo do značajnijih promjena u mrežama gradova zbog nepostojanja značajnijih prirodnih resursa koje bi kolonijalni gospodari mogli iskoristiti. U to vrijeme nafta nije imala veći značaj u gospodarstvu.

Sve je značajnije gradove obilježila promjena prostorne strukture uslijed blikovanja dvojnih gradova. Uz tradicijske su četvrti Europljani izgradili kolonijalne četvrti pravilne (pravokutne) mreže ulica i europske arhitekture za potrebe svoje administracije. Kolonijalne su sile također potaknule proces socijalnoga raslojavanja uslijed čega su pripadnici viših slojeva domaćega stanovništva prihvatili europski način života.

Latinska Amerika

Kolonijalna su se osvajanja Latinske Amerike, koja su u tom dijelu svijeta provodili ponajprije Španjolci, razlikovala od onih koja su bila dio vanjske politike drugih europskih sila. Jedan je od ključnih činitelja uspostave i održavanja kolonijalnoga sustava bilo pitanje uloge grada u kolonijalnoj urbanoj mreži. Naime, za razliku od kolonijalnih urbanih sustava drugih europskih država, u kojima je grad bio trgovačko središte usmjereno na iskorištavanje

prirodnih resursa, u španjolskom je on ponajprije bio političko središte i polazište daljnjih osvajanja. U gradu je bila okupljena društvena elita (predstavnici političke, vojne i vjerske vlasti), a život u gradu bio je važan činitelj socijalnoga ugleda. Čak su i pripadnici zemljoposjedničke klase živjeli u gradovima. Tako je gradu dana posebna uloga u prostoru, kakva nije bila uobičajena za kolonijalne posjede drugih europskih država. Kolonijalni tip gospodarstva, utemeljen na izvozu sirovina u i uvozu industrijskih proizvoda podupirao je razvoj obalnih gradova, ujedno i administrativnih središta, koji bilježe stalan populacijski rast. Zbog toga je mreža gradova bila izrazito nepravilna, a ta je pojava bila izrazitija u portugalskim kolonijama jer u njima državna vlast nije imala toliku ulogu kao u španjolskom kolonijalnom posjedu. Tako je u portugalskim kolonijama bila znatno veća razlika u veličini između glavnoga gradskoga središta, smještenoga na obali mora, i ostalih gradova u unutrašnjosti.

Tijekom kolonijalnoga razdoblja u španjolskom posjedu oblikovana je specifična prostorna struktura grada, koja se održala do današnjih dana. Ona je nastala u uvjetima brzih vojnih osvajanja, a propisane su uputama tadašnjih španjolskih kraljeva Karla I i Filipa II (16. st.). Dosljedno je primijenjena geometrijski pravilna (pravokutna) mreža ulica, što izravno upućuje na planski razvoj, a uzor je nađen u antičkim gradovima. Grad je podijeljen na jednako pravokutne dijelove s dužinama stranica od 112 do 120 m. Jedan se takav dio naziva *cuadra* ili *manzana* te se dalje dijelila na manje čestice (*solares*). Jedna se *cuadra* u središtu grada ostavljala neizgrađenom i ona je dobivala ulogu glavnoga gradskoga trga (*plaza*). Trg je imao ulogu tržnice, okupljališta građana te se na njemu odvijala glavnina društvenoga života, ponajprije viših društvenih slojeva. Upravo se u odnosu prema trgu određivala vrijednost gradskoga zemljišta, pa su zato na njemu bile podignute kuće bogatih građana, kao i reprezentativne upravne i vjerske građevine. Od glavnoga su gradskoga trga vodile ulice u druge dijelove grada, koje su uglavnom bile uske i popločane. Budući da je glavnina španjolskoga kolonijalnoga posjeda u Latinskoj Americi bila u tropskom pojasu, u mnogim su gradovima kuće imale ravne krovove. Gradovi obično nisu imali razvijene fortifikacijske sustave, osim u obliku palisada koje su s vremenom srušene.

Portugalski su se gradovi oblikovali u uvjetima spontanoga razvoja i naseljavanja bez upletanja državne vlasti. Zbog toga oni imaju nepravilnu mrežu ulica, a središnjim je dijelom grada dominirao glavni gradski trg (*praça*).

Veličinom se tijekom kolonijalnoga razdoblja posebice isticao Ciudad de México, koji je prelazio broj od 100 000 stanovnika, dok južnoamerički gradovi nisu dosegali 50 000 stanovnika (Rio de Janeiro 44 000, Caracas 40 000, Buenos Aires 40 000).

Angloamerika

Potiskivanjem drugih europskih kolonijalnih sila iz Angloamerike, Britanci su u potpunosti ovladali tim prostorom te su ga podijelili na kolonije. Težište populacijskoga i gospodarskoga razvoja bilo 13 kolonija na obalama Atlantskoga oceana. Sva su najvažnija gradska središta bila smještena na obali, a glavnu je ulogu preuzeo Boston te New York, Charleston i Newport. U neposrednom se zaleđu razvila jedino Philadelphia kao važnije urbano središte. Gradovi su bili glavna „ulazna vrata“ za sve veći broj doseljenika iz Europe te mjesta miješanja stanovništva različitoga podrijetla. Obalni su gradovi, osim administrativne, imali i ulogu gospodarskih i kulturnih središta. Kao glavne uvozno-izvozne luke bili su posebno važni u urbanom sustavu koji je bio sastavni dio britanskoga urbanoga sustava. Sve do oslobađanja od britanske kolonijalne vlasti, u drugoj polovici 18. st., poljoprivreda je bila glavna djelatnost, što gradovima nije pružalo osnovu za značajniji rast i razvoj. Stoga je urbanizacija unutrašnjosti bila vrlo spora i ograničena. Nakon odvajanja 13 kolonija od britanske krune i osnutka Sjedinjenih Američkih Država, zadržan je kolonijalni urbani sustav koji će se održati još gotovo cijelo jedno stoljeće. Svoje će najdublje tragove, sve do današnjih dana, ostaviti u Kanadi koja je sve do sredine 20. st. bila pod britanskim suverenitetom.

Australija

Britanskim je osvajanjem Australije ona podijeljena na šest kolonijalnih posjeda: New South Wales, Northern Territory, Queensland, South Australia, Victoria, Tasmania i Western Australia. Razvoj urbanih mreža proveden je prema načelu jedna kolonija – jedan grad, pri čemu je glavno gradsko središte preuzelo administrativnu i gospodarsku funkciju. Budući da je kolonijalni tip gospodarstva, koji su Britanci uspostavili u Australiji, bio zasnovan na izvozu poljoprivrednih proizvoda i ruda te uvozu industrijskih proizvoda iz matice (metropole), glavno je gradsko središte svake od šest kolonija bilo smješteno na obalama. Proces industrijalizacije nije zahvatio Australiju, ponajprije zbog restriktivne kolonijalne politike koja nije dozvoljavala konkurenciju industrijskoj proizvodnji u metropoli, tako da gradovi nisu raspolagali gospodarskom osnovom za jači razvoj. Zato se i većina doseljenika iz Europe usmjeravala prema agrarnim područjima te se zapošljavala u poljoprivredi i rudarstvu. Urbane su mreže ostale vrlo slabo razvijene uz izrazitu prevlast glavnoga središta kolonije.

RAZVOJ GRADA U INDUSTRIJSKOM RAZDOBLJU

Industrijska revolucija tijekom 19. i 20. st. dovela je do najveće prekretnice u povijesti čovječanstva u svim dijelovima društva. Korjenite promjene, koje je ona potaknula, odrazile su se na čovjekov način života, kao i na sve što je čovjek sagradio na Zemljinoj površini. Sve su se ljudske djelatnosti korjenito preoblikovale uslijed primjene mnogih tehničko-tehnoloških izuma i inovacija. Industrijska je revolucija ostavila neizbrisive tragove i u razvoju grada. Ti su tragovi bili najizrazitiji u onim dijelovima svijeta u kojima je industrijska revolucija najranije počela te je imala i najveću snagu. Upravo je proces industrijalizacije potaknuo ubrzani, do tada neviđeni, razvoj gradskih naselja, kao i preoblikovanje pojedinih ruralnih naselja u urbana. Usto, prostorna je struktura grada doživjela znatne promjene uslijed uvođenja novih morfostrukturnih elemenata, kao i prilagođavanja postojećih novomu načinu života i rada.

Europa

Europski je kontinent kolijevka industrijske revolucije, a industrijska je revolucija ostavila duboke tragove u društveno-političkom i gospodarskom razvoju. Proces industrijalizacije započeo je u Ujedinjenom Kraljevstvu tijekom zadnjih dvaju desetljeća 18. st., a početkom 19. st. zahvatio je glavninu zapadne, srednje i sjeverne Europe. Budući da je donosila najveće zarade, industrija ubrzo postaje glavna djelatnost u pojedinim europskim državama. Upravo su se radi povećanja zarade u industrijskom sektoru stalno primjenjivale brojne inovacije. Otvaranje prema inovacijama prešlo je iz industrijske proizvodnje u sve ostale gospodarske grane, kao i u dijelove društvenoga i političkoga sustava. To je, zbog dominantne uloge kapitala u društvenom poretku, najviše došlo do izražaja u stvaranju novih oblika društvene organizacije i upravljanja. Institucije, koje su upravljale i ulagale kapital u industrijsku proizvodnju, dobile su vodeću ulogu u novom društvenom poretku. Industrijalizacija je uzrokovala društvene promjene uslijed jačanja građanskoga sloja te ubrzanoga i naglašenoga procesa društvenoga raslojavanja. Unutar strogoga feudalnoga poretka pojavili su se novi društveni slojevi (industrijalci, bankari, burzovni mešetari), a njihov ključni značaj u gospodarskom sustavu nije bio razmjern s dodijeljenom im ulogom u društvenom poretku. Također se oblikovao i široki radnički sloj koji je bio obespravljen u političkom i ekonomskom pogledu. Zbog svega navedenoga došlo je do krize feudalnoga političkoga sustava zasnovanoga na apsolutističkom obliku vladavine. Posljedice su te krize brojne

revolucije širom europskoga kontinenta (1848.-1849.), a pojedine su države (Ujedinjeno Kraljevstvo) mirnim putem preoblikovale feudalni politički sustav u kapitalistički. Uvodi se parlamentarizam, a uvođenjem politike utilitarizma i neograničene slobode poslovanja, proces opće društvene liberalizacije odrazio se i na industrijski sektor.

U prvoj je fazi industrijske revolucije ključnu ulogu imala klasična industrija u koju se ubrajaju rudarstvo, metalurgija, brodogradnja i tekstilna industrija. Rad tvorničkih strojeva temeljio se na parnom stroju koji je kao pogonsko gorivo koristio ugljen, pa su zbog toga prvi industrijski pogoni podizani u neposrednoj blizini ugljenokopa. Takav je smještaj prvih tvornica dodatno poticao slabo razvijeni promet (konjske zaprege i jedrenjaci) koji je bio neučinkovit u prijevozu velikih količina ugljena za potrebe prvih industrijskih pogona.

Dodatni je lokacijski zahtjev za razvoj prvih industrijskih pogona bio demografski. Naime, grane klasične industrije su radno intenzivne jer zapošljavaju mnogo radne snage, pa su stoga prvi industrijski pogoni podizani u područjima velike gustoće stanovništva, tj. u blizini gradova. Navedena su dva lokacijska zahtjeva bila razlog zbog kojega su gradovi u pokrajinama bogatima ugljenom imali pionirsku ulogu u procesu industrijalizacije. Međutim, zbog velike potrebe za radnom snagom, uslijed sve izrazitijega razvoja industrije, te su gradove zapljusnuli stalni i veliki migracijski valovi stanovništva iz slabo razvijenih ruralnih krajeva. Taj se proces naziva ruralnim egzodusom, a uslijed njega su prvi industrijski gradovi počeli bilježiti nagli, do tada neviđeni, porast broja stanovnika.

U skladu s takvim procesima došlo je do promjene u postojećim urbanim mrežama ponajprije zbog nagloga razvoja gradova u rudarsko-industrijskim područjima i zaostajanja onih gradova koje je zaobišao proces industrijalizacije. Nove jezgre urbanoga razvoja na europskom kontinentu postaju ugljenom bogate britanske pokrajine Lancashire (glavna središta Manchester i Liverpool), Yorkshire (Sheffield, Leeds, Bradford), Midlands (Birmingham, Coventry, Nottingham), Tyneside (Newcastle) i Clydeside (Glasgow). U ostalim zemljama zapadne Europe težišta procesa urbanizacije postaju pokrajine Limburg u Nizozemskoj, Valonija (Liège, Namur, Charleroi), južni dio države Luksemburg, francuski dio Flandrije (Lille) te pokrajine Lorraine (Metz, Nancy) i Alsace (Strasbourg). U srednjoj je Europi jezgra urbanizacije postala pokrajina Ruhr u Njemačkoj (Duisburg, Essen, Bochum, Dortmund, Köln, Gelsenkirchen, Düsseldorf). Snažan je proces urbanizacije doveo do međusobnoga fizičkoga spajanja i srastanja pojedinih naselja u rudarsko-industrijskim regijama te postupnoga preoblikovanja pojedinih ruralnih naselja u urbana. Tako su oblikovane velike gradske aglomeracije. O tome najbolje govori činjenica kako u drugoj polovici 19. st. niti jedan od trideset najvećih europskih gradova nije imao manje od 250 000 stanovnika, dok su

na početku industrijske revolucije samo tri grada prelazila taj broj. Fenomen je industrijske revolucije i pojava milijunskih gradova, a London je, kao najveći europski grad s 2,3 milijuna (1850. g.) zabilježio porast na 7,3 milijuna (1910.) (Vresk, 2002a).

Osim gradova u rudarsko-industrijskim područjima značajan su porast broja stanovnika zabilježili i lučki gradovi preko kojih su se izvozili industrijski proizvodi i uvezile sirovine. Kolonijalna su osvajanja potakla daljnji razvoj prijestolnica u kolonijalnim silama (London, Pariz, Madrid, Lisabon, Amsterdam, Bruxelles, Berlin, Rim), koje preuzimaju ulogu političko-administrativnih središta velikih kolonijalnih imperija.

Od sredine 19. st. urbanom je razvoju dodatan poticaj dala i željeznica pa su gradovi sa spajanjem na željezničku mrežu nastavili razvoj, za razliku od onih koje je željeznička mreža zaobišla. Primjena električne energije u industrijskoj proizvodnji i proces elektrifikacije tijekom 20. st., omogućili su podizanje industrijskih pogona izvan rudarskih područja. Međutim, prebacivanje težišta urbanoga razvoja u rudarsko-industrijska područja ostalo je vidljivo u urbanim sustavima europskih zemalja sve do današnjih dana.

Industrijska je revolucija označila i prekretnicu u urbanom razvoju Hrvatske. Kašnjenje u procesu industrijalizacije i nedostatak značajnijih nalazišta ugljena odredili su znatno slabiji proces urbanizacije tijekom 19. st., u odnosu prema drugim europskim zemljama. Glavni je impuls industrijskom razvoju u drugoj polovici 19. st. dala gradnja željezničke mreže, kojom su gradovi u Panonskom bazenu i sjevernom primorju spojeni na europsku željezničku mrežu. Gradnja željeznice ujedno je značila i podizanje prvih industrijskih pogona, što je nadalje potaknulo migracijske valove prema gradovima. U urbanom se sustavu Hrvatske svojom veličinom počinju isticati Zagreb, Karlovac, Sisak, Varaždin, Rijeka, Pula, Osijek, Slavonski Brod i Vinkovci. Istovremeno, dalmatinski gradovi bilježe znatno slabiji populacijski rast zbog neriješenoga problema željezničke povezanosti s ostatkom europskoga kontinenta (Novak, 2005b).

Prostorna struktura industrijskoga grada posljedica je brojnih gospodarskih i društvenih promjena koje nastaju tijekom industrijske revolucije. Razvoj industrije naglo je povećao značaj proizvodnih djelatnosti u gradu, čime je poremećena dotadašnja funkcionalna ravnoteža, a što je vidljivo u gradnji tvornica i industrijskih četvrti. Tvornica postaje najvažniji urbani element te simbol industrijskoga grada koji vlasniku donosi dobit, stanovništvu radna mjesta, a gradu prihode. Zato su tvornički pogoni imali prednost prilikom izbora mjesta gradnje, a na samom su početku industrijske revolucije bili razasuti unutar cijeloga grada, bez izrazitoga okupljanja u jednoj gradskoj četvrti. Valja napomenuti kako su se prve tvornice podizale izvan grada ili na njegovim rubovima, u neposrednoj blizini rudnika

ili uz samu željezničku prugu. Međutim, zbog nagloga razvoja gradova u kratkom vremenskom razdoblju, prve su se tvornice ubrzo „našle“ duboko unutar gradskoga tkiva. U neposrednoj su blizini prvih tvornica podizani stambeni sadržaji kao prve radničke četvrti koje su često gradili i sami industrijalci. Njihov je smještaj uz same tvornice bio uvjetovan slabo razvijenim (ili nepostojećim) sustavom javnoga gradskoga prijevoza, kao i cjelodnevnim radnim vremenom. Životni je standard u radničkim četvrtima bio iznimno nizak s velikom gustoćom stanovništva u okolnostima nepostojanja osnovne infrastrukture. U pojedinim su europskim gradovima industrijsko-radničke četvrti zauzimale više od polovice njihove površine. Gradnja željeznice omogućila je veću pokretljivost gradskoga stanovništva pa se uz prve pruge izgrađuje najveći dio novih gradskih četvrti. Upravo je željeznica omogućila značajnije prostorno širenje urbanih naselja izvan njihovih fortifikacijskih sustava koji se počinju rušiti. Na mjestu porušenih zidina uređuju se zelene površine, željezničke pruge i nove gradske ulice. Industrijski se grad vrlo brzo pretvorio u naselje neuredne prostorne strukture u kojoj su se izmjenjivale industrijski i stambeni sadržaji sa željezničkim prugama i kolodvorima, u okolnostima velikoga zagađenja, ponajprije aeropolucije. Takve su prilike bile posljedica ubrzane, nekontrolirane i dehumanizirane izgradnje kojoj je bio cilj ostvarivanje što veće dobiti. Stara se gradska jezgra istovremeno preoblikuje u središnju poslovnu zonu uslijed koncentracije poslovnih djelatnosti (trgovina na malo, financijsko poslovanje, razne profesionalne usluge) u njoj i to zbog dobre dostupnosti. Promjene u socijalnoj topografiji posljedica su postupnoga preseljavanja viših društvenih slojeva prema rubu grada, dok u središnjim dijelovima počinje prevladavati stanovništvo nižega društvenoga statusa (Vresk, 2002a).

Angloamerika

Osnivanje Sjedinjenih Američkih Država krajem 18. st. predstavlja prekretnicu u urbanom razvoju Angloamerike. Iako je sjeverni dio sjevernoameričkoga kontinenta ostao pod britanskom kolonijalnom upravom, u drugoj polovici 19. st. u tom se području počinje oblikovati Kanada, kao nova politička stvarnost.

Nakon stjecanja nezavisnosti SAD su naslijedile urbanu mrežu formiranu prema načelima kolonijalne politike međusobno suprotstavljenih europskih država. Zajedno s urbanom mrežom naslijeđen je i gospodarski sustav kolonijalnih obilježja, zasnovan na izvozu poljoprivrednih proizvoda i sirovina u Europu. Zbog toga je glavnina gradskih naselja bila smještena na obali, a unutrašnjost je još uvijek bila slabo naseljena. Poljoprivreda je ostala temelj gospodarstva, a zahvaljujući primjeni brojnih tehnoloških inovacija, američka je

poljoprivreda trebala sve manji broj zaposlenih. Tako su mnoga ruralna naselja već krajem 19. st. zabilježila smanjenje broja stanovnika i odljev stanovništva sa sela u gradska naselja. Osim snažnih unutarnjih migracija, do porasta stanovništva u gradovima došlo je i zbog sve većega priljeva stanovništva iz Europe, koji je bio potaknut razaranjima europskoga kontinenta tijekom Napoleonskih ratova. Međutim, najvažniji je poticaj urbanom razvoju dala industrijalizacija koja u SAD-u, u skromnim razmjerima, počinje tijekom prve polovice 19. st., a ubrazana je tijekom zadnjih dvaju desetljeća. Industrijska je urbanizacija bila pospješena dinamičnim razvojem željezničke mreže te rane i široke primjene motora s unutarnjim izgaranjem.

Urbana je mreža SAD-a tijekom prve razvojne faze, od kraja 18. st. do 1830., bila geografski ograničena na usko priobalje Atlantskoga oceana gdje su Europljani podigli lučke trgovačke gradove. U pet je velikih lučkih gradova (Boston, New York, Philadelphia, Baltimore, Charleston) živjelo više od polovice stanovništva novoosnovane zemlje, dok su u unutrašnjosti postojala svega dva značajnija gradska naselja (Worcester, Pittsburgh). Zbog okupljanja većine stanovništva u urbanim naseljima, grad je rano preuzeo glavnu ulogu u gospodarskom sustavu. Zbog plovidbe parobrodima, i uređenja riječnih korita i kanala u prvoj polovici 19. st., najveći razvoj bilježe gradovi smješteni na ključnim plovnim putovima uz rijeku Ohio (Pittsburgh, Cincinnati, Louisville), Mississippi (St. Louis, New Orleans) i kanal Erie (Buffalo, Albany, Syracuse). Povezivanjem kanala Erie s rijekom Hudson, New York, kao jedina luka na njezinu ušću, preuzima ulogu nacionalnoga središta.

Od 1830. do 1870. traje doba željeznice i tada se grade željezničke pruge od atlantske obale prema unutrašnjosti. Željeznica je povezala pomorske luke s riječnim, lučkim i kanalskim gradovima te je zajedno s mrežom kolskih cesta povezala prometne mreže u jedinstveni prometni sustav. Na taj je način urbani sustav jače povezan u jednu cjelinu. Željeznica je najviše pospješila razvoj gradova na Srednjem zapadu (Midwest). Ubrzani je razvoj zabilježio Pittsburgh, koji je na početku željezničkoga razdoblja bio jedini veći grad zapadno od Apalačkoga gorja, ponajprije zbog smještaja u blizini velikih nalazišta ugljena. Naglo su se razvila i druga urbana središta Srednjega zapada s priključkom na željezničku mrežu: Chicago, St. Louis, Cincinnati, Detroit i Cleveland.

Period od 1870.-1920. naziva se razdobljem čelika i željeza jer je tada metalurška industrija bila osnova urbanoga širenja. U tom su razdoblju nove tehničke inovacije, kao što su primjena električne energije (1882.) i motora s unutarnjim izgaranjem (1883.), dale nove poticaje sve dinamičnijemu procesu industrijalizacije. Tako su oblikovana dva industrijska pojasa: jedan u sjevernom dijelu atlantskoga primorja, a drugi uz obale Velikih jezera. S osvajanjem područja

zapadno od rijeka Missouri i Mississippi, urbana se mreža širi prema zapadu, gdje se razvijaju Kansas City, Omaha, Oklahoma City i St. Louis. Na pacifičkoj obali također počinje proces urbanizacije, ponajprije u Kaliforniji (San Francisco, Los Angeles), te u sjevernom dijelu (Portland, Seattle). Proces urbanizacije bio je najslabiji u južnom dijelu SAD-a, koji je zadržao ruralna obilježja, a jedino se Birmingham (osnovan 1871.) razvio u urbano središte, zahvaljujući rudarstvu i metalurgiji.

Za razliku od SAD-a, današnja je Kanada gotovo još cijelo jedno stoljeće ostala pod kolonijalnom upravom. Nakon stjecanja samouprave 1867., proces industrijalizacije bio je znatno slabije dinamike, što se izravno odrazilo na usporeniji proces urbanizacije.

Jezgra kanadske urbane mreže razvila se na obalama rijeke St. Lawrence i Velikih jezera. Glavna su gradska središta u prvoj polovici 19. st. bili Halifax, Montreal i Quebec. Dinamičan su razvoj u drugoj polovici 19. i početkom 20. st. doživjela regionalna gradska središta St. John's, Toronto, Ottawa, Hamilton i Winnipeg. Širenjem urbane mreže prema zapadu nastaju i razvijaju se novi gradovi u zapadnom dijelu zemlje te na pacifičkoj obali (Vancouver). Već se tijekom industrijskoga razdoblja po dinamici razvoja počinju isticati Montreal i Toronto, koji brojem stanovnika znatno premašuju ostale gradove.

Prostorna struktura angloameričkoga grada oblikuje se upravo tijekom industrijskoga razdoblja u naprednim tehnološkim, gospodarskim i društvenim uvjetima. Gradovi su se razvijali paralelno s pojavom željeznice pa su mnogi od njih, pogotovo na Srednjem zapadu, u svojoj jezgri imali željezničku postaju. Iako su prvi gradovi bili ograđeni palisadama, ponajprije zbog obrane od konkurenata iz drugih europskih zemalja, složeni fortifikacijski sustavi nikada se nisu razvili. Zbog toga se grad s lakoćom širio u okolni prostor duž prometnica. Za angloameričke je gradove, iako ne sve, tipična geometrijski pravilna pravokutna mreža ulica koju su iz Latinske Amerike prenijeli španjolski osvajači. Primjenu pravokutne mreže dodatno je pospješio zemljišni premjer kojim je površina od jedne kvadratne milje podijeljena na 144 kvadratična bloka. Takvoj je zemljišnoj podjeli prilagođena mreža ulica: ulice u smjeru sjever – jug nazivaju se *avenues*, a one u smjeru istok – zapad *streets*. Status glavne ulice dobila je avenija koja se pruža sredinom grada i od nje se obrojčavaju ostale avenije. Jednak je sustav primijenjen i za ulice koje se pružaju od istoka prema zapadu (*streets*). U središtu je grada glavni trg pravilna oblika, na kojem su podignute reprezentativne upravne i vjerske građevine. Budući da vjerske kongregacije nikada nisu imale istaknutu društvenu ulogu kao u srednjovjekovnoj Europi, crkve se ne ističu svojom veličinom. Pravokutna je mreža ulica omogućila uređenje automobilskoga prometa u jednosmjernim ulicama u kojima se promet odvija sigurno, iako donekle usporeno zbog

velikoga broja raskrižja. Angloamerički je grad pretežno drveni grad budući da prosječan udjel drvenih kuća iznosi oko 70 %, a drvo se najviše koristi u izgradnji kuća. Zbog toga je opasnost od požara u tamošnjim gradovima velika, a požari obično nanesu veliku štetu. Angloamerički je grad pretežno niski grad i to zato što je udjel jednokatnih obiteljskih kuća veći od 60 % (izuzetci su jedino pojedini veći gradovi u istočnom dijelu zemlje, kao što su Boston i Chicago). Visokim se građevinama ističe jedino središnji poslovni pojas (koji Amerikanci nazivaju *downtown* ili *city center*) na koji otpada manje od 5 % gradskoga zemljišta. U tom dijelu grada prevladavaju visoki neboderi, koji su se počeli graditi krajem 19. st. upravo u Angloamerici. Prvi neboder na svijetu podignut je u Chicagu 1885., a imao je 10 katova. Preduvjet je njihove izgradnje bila stabilna podloga, te primjena čeličnih konstrukcija i dizala (1857. uvode se hidraulična, a današnja električna dizala od 1887.). Gradnjom nebodera povećana je gustoća radnih mjesta na razmjerno maloj površini, što je pridonijelo većem zauzimanju gradskoga zemljišta u središnjoj poslovnoj zoni. Upravo zbog izraženoga funkcionalnoga *zoninga*, u angloameričkim su se gradovima odvojeno razvile poslovne, stambene i industrijske zone, u okolnostima znatno bolje razvijenoga prometnoga sustava koji je omogućavao veliku pokretljivost gradskoga stanovništva (Vresk, 2002a).

Latinska Amerika

Početak 19. st. najveći se dio Latinske Amerike oslobađa španjolske i portugalske kolonijalne uprave te se osnivaju prve nezavisne države. Bez obzira na političko osamostaljivanje, gospodarska je ovisnost o europskim zemljama nastavljena uslijed prevladajućega kolonijalnoga gospodarskoga sustava obilježenoga izvozom rudnih sirovina i poljoprivrednih proizvoda i uvozom industrijskih proizvoda iz Europe. Takav je tip gospodarstva održan sve do početka Prvoga svjetskoga rata i u njemu leži glavni uzrok slaboga razvoja urbanih mreža. Naime, poljoprivreda i rudarstvo razvijali su se izvan gradova, pa stoga nisu pružali jače poticaje urbanomu razvoju. Izuzetak su jedino lučki gradovi koji su bili izvozno-uvozno središta te ujedno i prijestolnice novoosnovanih država.

Prve naznake procesa industrijalizacije opažaju se u pojedinim latinskoameričkim zemljama tijekom Prvoga svjetskoga rata, kada su pokidane trgovačke veze s Europom. Zbog nestašice industrijskih proizvoda, Argentina, Brazil, Čile i Meksiko započinju industrijalizaciju supstituirajućega tipa da bi domaća industrija mogla nadomjestiti nedostatak europskih industrijskih proizvoda. U ostalim latinskoameričkim zemljama industrijalizacija počinje 1930-ih godina kada zbog velike svjetske ekonomske krize dolazi do kraha industrije u Europi i Angloamerici. Upravo je industrijalizacija dala jaki poticaj razvoju gradova jer je otvaranje

velikoga broja radnih mjesta privuklo doseljeničke valove iz ruralnih krajeva i iz inozemstva (ponajprije iz Europe). Zbog toga je Latinska Amerika od Prvoga svjetskoga rata do 1950-ih godina bilježila najviše stope porasta gradskoga stanovništva na svijetu. O tome najbolje govori podatak kako se udjel gradskoga stanovništva u svega tri desetljeća (od 1920. do 1950.) povećao s 14 % na 41,6 %, a pojedini su latinskoamerički gradovi (Ciudad de México, Buenos Aires, São Paulo, Rio de Janeiro) ušli u skupinu najvećih na svijetu.

Ubrzani priljev stanovništva u gradove uzrokovao je nekontroliranu izgradnju velikih gradskih četvrti u kojima se naseljavaju niži društveni slojevi. Tako je došlo do stvaranja problema urbanoga siromaštva koji je još uvijek jako izražen u latinskoameričkim gradovima (Vresk, 2002a).

Monsunska Azija

Proces dekolonizacije zahvatio je monsunsku Aziju nakon završetka Drugoga svjetskoga rata. Jedan od prvih zadataka koji su pred sebe postavile nove države, oblikovane iz bivših kolonija, bio je stvaranje izjednačene urbane mreže. Proces industrijalizacije trebao je odigrati važnu ulogu u ostvarivanju toga cilja.

Bez obzira na napore uložene u ravnomjerniji razvoj urbanih sustava, kolonijalni urbani sustavi nisu se znatnije izmijenili, iako se promijenio značaj pojedinih gradova unutar izrazito asimetričnih urbanih mreža. Migracije iz ruralnih područja odredile su visoku stopu porasta gradskoga stanovništva, ponajprije zahvaljujući koncentraciji stanovništva u velikim gradovima na obalama mora. Ekonomska je neopravdanost migracija dovela do stvaranja velikih četvrti naseljenih nižim društvenim slojevima s iznimno slabo razvijenom komunalnom infrastrukturom.

Orijent

Proces industrijalizacije u orijentalnim zemljama bio je znatno slabiji u odnosu prema drugim dijelovima svijeta i uglavnom počinje u drugoj polovici 20. st., nakon stjecanja nezavisnosti od europskih kolonijalnih sila. Nedostatak sirovina nije omogućio jači zamah industrije, a otkriće nafte, plina i pojedinih rudnih sirovina nije znatnije pomoglo industrijskom razvoju jer se one uglavnom izvoze preko lučkih gradova u druge dijelove svijeta. Tako je kolonijalni sustav ostavio duboki trag u gospodarskoj strukturi i urbanoj mreži, a prevlast je obalnih gradova nastavljena.

Industrijalizacija je nadalje pospješila proces socijalnoga raslojavanja čemu je pridonio i priljev siromašnoga stanovništva iz ruralnih područja koje u velikim gradovima oblikuje „divlja“ (*squatter*) naselja.

Urbani je razvoj u industrijskom razdoblju najdinamičniji bio u Turskoj te u zemljama središnje Azije koje su tada bile u sklopu Sovjetskoga Saveza. S druge strane, pojedine su zemlje, koje su se obogatile od izvoza nafte (Irak, Iran), ulagale znatna sredstva u razvoj urbane mreže i gradske infrastrukture.

Afrika južno od Sahare

Industrijska faza urbanizacije u Africi južno od Sahare počinje u drugoj polovici 20. st., usporedno s procesom dekolonizacije i stvaranja nezavisnih država. Ključni problem s kojim su se susrele novostvorene države bio je naslijeđeni kolonijalni tip gospodarstva, utemeljen na izvozu sirovina i poljoprivrednih proizvoda i uvozu industrijskih proizvoda iz europskih zemalja. Kolonijalni je tip gospodarstva dodatno pojačao neokolonijalizam – nova politička strategija kojom su bivše kolonijalne sile učvrstile svoju vlast nad bivšim kolonijama. U takvim uvjetima nisu postojali dovoljno jaki poticaji da bi se značajnije izmijenila urbana mreža oblikovana tijekom kolonijalnoga razdoblja.

Industrijski je razvoj zahvatio uglavnom obalne gradove koji su već do tada imali ulogu glavnih političkih i gospodarskih središta u novostvorenim državama. Zbog toga su prijestolnice zabilježile ubrzani porast broja stanovnika, a većina njih je u kratkom razdoblju dosegla milijunsku populaciju. Radi stvaranja uravnoteženije urbane mreže i usporavanja prekomjernoga razvoja glavnoga političkoga i gospodarskoga žarišta, rubno položenoga u nacionalnoj urbanoj mreži na samoj obali mora, pojedine su države preselile prijestolnicu u unutrašnjost, nastojeći im dati središnji položaj u nacionalnom urbanom sustavu. Tako je npr. Obala Bjelokosti preselila državnu administraciju u Yamoussoukro, smješten u unutrašnjosti, u Tanzaniji je umjesto dotadašnje prijestolnice Dar es Salaama glavni grad postala Dodoma, a u Nigeriji je Abuja preuzela političku funkciju Lagosa. Na taj su način navedene države nastojale prebaciti gospodarsko i demografsko središte s obale u unutrašnjost, međutim, dosadašnji su rezultati vrlo skromni. Pojedine su zemlje podigle i nove gradove, ponajprije u područjima bogatim rudom. Ipak, obalni su gradovi ostali gospodarska središta koja su iz godine u godine povećavala broj stanovnika. Upravo je stalan porast broja stanovnika obalnih gradova odredio iznimno visoku stopu porasta gradskoga stanovništva. Budući da za sve doseljene nema dovoljno radnih mjesta i stambenih prostora, u gradovima je sve raširenija pojava stvaranja „divljih četvrti“ naseljenih siromašnim stanovništvom.

Australija

U prvoj polovici 20. st. počinje jačati proces industrijalizacije u Australiji. Sve do tada je industrija bila slabo razvijena i geografski ograničena na velike lučke gradove, a zasnivala se na uvezenim sirovinama. Sa sve većim korištenjem domaćih sirovina, industrija postupno počinje jačati, a 1947. prvi je put zabilježena prevaga sekundarnoga sektora nad primarnim. Industrijska je urbanizacija dalje poticala razvoj velikih lučkih gradova, iako je imala pozitivan učinak i na razvoj manjih gradova u unutrašnjosti, a tomu je pripomogla i gradnja željezničke mreže. Industrijska je urbanizacija najviše zahvatila jugoistok Australije, a posljedica je bila povećanje broja stanovnika u velikim primorskim središtima. Tomu je pridonijelo i pritjecanje imigranata s drugih kontinenata, ponajprije iz Europe, koji se također usmjeravaju prema velikim primorskim gradovima, uglavnom prema Sydneyju i Melbourneu. Izgradnja Canberre kao novoga administrativnoga središta nije uzrokovala znatnije promjene u australskoj urbanoj mreži (Vresk, 2002a).

SUVREMENE TENDENCIJE RAZVOJA GRADA

Tijekom druge polovice 20. st. opažaju se nove težnje u razvoju gradova pri čemu sve više dolaze do izražaja razlike između visokourbaniziranih i slabije urbaniziranih dijelova svijeta. Naime, upravo se na tom pravcu opažaju potpuno oprječni smjerovi urbanoga razvoja koji su izravna posljedica dosegnutoga stupnja društvenoga i gospodarskoga razvoja. Svi se procesi izravno odražavaju na prostornu strukturu grada, populacijski razvoj, kao i na razvoj pojedinih djelatnosti unutar grada.

Visokourbanizirani dijelovi svijeta

Skupinu visokourbaniziranih zemalja tvore oni dijelovi svijeta u kojima je rano započela industrijska faza urbanizacije te u kojima danas više od $\frac{3}{4}$ stanovništva živi u gradovima. U njih se ubrajaju zemlje Europe, Angloamerike, Australije i Japan, u kojima je proces urbanizacije najdalje odmakao. Njima se mogu pribrojiti i srednjeurbanizirane europske države jer se kod njih uočavaju slični procesi, iako još uvijek znatno slabiji.

Prvi je proces metropolitinizacija uslijed kojega dolazi do oblikovanja velikih višemilijunskih metropolitanskih regija. Naime, u visokourbaniziranim su dijelovima svijeta migracije na pravcu selo-grad iznimno slabo izražene. Veliki gradovi stalno bilježe smanjenje broja stanovnika, a taj se proces i dalje nastavlja. Glavni uzrok negativnoga kretanja broja stanovnika treba tražiti u sve izraženijem preseljavanju iz velikih gradova u manja naselja urbanoga ili ruralnoga tipa, smještena u neposrednoj okolini velikih gradova. Uzroci preseljavanja su višestruki, a najvažniji su velika skupoća stambenih prostora, kao i brojni problemi koji opterećuju milijunske gradove (otežana komunikacija u okolnostima preopterećenosti gradskih prometnica, visoka stopa kriminala, dehumanizacija života, ekološki problemi). Preseljavanje stanovništva i funkcija u okolna naselja potaknulo je proces suburbanizacije koji je izražen u njihovu ubranu populacijskom i prostornom rastu. Tako su naselja suburbanoga pojasa preuzela dio stanovništva i funkcija od centralnoga grada te je došlo do njihova spajanja u jedinstvenu urbaniziranu cjelinu koju se naziva gradskom regijom.

Jedan od uzroka smanjivanja broja stanovnika u velikim milijunskim gradovima treba tražiti u procesu satelitizacije, pod čim se podrazumijeva plansko uređenje manjih naselja u njihovoj okolini radi preuzimanja dijela njihova stanovništva i funkcija. Za provođenje procesa satelitizacija potrebna su znatna financijska sredstva i stručni kadar pa ga mogu provoditi zemlje koje njima raspolažu. Procesom satelitizacije uspješno je zaustavljen ubrzani porast

broja stanovnika velikih gradova, a u nekim slučajevima (kao što je npr. London) čak je došlo i do pada broja stanovnika u njima. Satelitska su naselja povezana s centralnim gradom, u blizini kojega su podignuta, izvrsnim prometnim vezama, što stanovništvu satelita omogućuje brzo svakodnevno komuniciranje s njim. Usto, obično se odlikuju humaniziranim tipom izgradnje i izvrsnom komunalnom opremljenošću s gotovo nepostojećim ekološkim i sigurnosnim problemima kojima obiluje centralni grad. Proces satelitizacije usko je povezan s izgradnjom novih gradova koji su u pojedinim zemljama, kao što su npr. Ujedinjeno Kraljevstvo i SAD, podizani u skladu s posebnim zakonskim propisima (Vresk, 1990.).

U funkcionalnom je pogledu grad u visokourbaniziranim zemljama obilježen neujednačenim odnosom između funkcije stanovanja te poslovnih i proizvodnih funkcija. Proces razvoja djelatnosti tercijarnoga (uslužnoga) sektora, poznat pod nazivom tercijarizacija, najviše je zahvatio gradska naselja. Upravo uslijed procesa tercijarizacije sve veći dio grada zapremaju trgovina, financijsko poslovanje, ugostiteljstvo, turizam i druge uslužne djelatnosti. S druge strane, proces deindustrijalizacije doveo je do smanjenja značenja industrije u ukupnoj gospodarskoj strukturi, kao i smanjenja industrijskih površina unutar grada. Proces decentralizacije, tj. preseljavanja industrijskih pogona na rub grada i izvan njega, dodatno je smanjio proizvodnu komponentu suvremenoga grada u visokourbaniziranim zemljama.

Glavne uzroke preseljavanja tvornica treba tražiti u nemogućnosti prostornoga širenja unutar grada, skupoći gradskoga zemljišta i prometnoj zakrčenosti unutarnjih dijelova grada. Problem prometa jedan je od najvećih neriješenih pitanja koji opterećuje velike milijunske gradove u zemljama na visokom stupnju urbanizacije. U tom se posebice izdvaja problem automobilskoga prometa, kako onoga tekućega, tako i prometa u mirovanju (pod čime se podrazumijeva parkiranje. Upravo radi njegova učinkovitoga rješavanja, grade se suvremene ceste velikoga kapaciteta te se uređuju parkirališta. Također se nastoji što više ograničiti uporaba automobila, između ostaloga i uz pomoć bolje uređenosti javnoga gradskoga prijevoza.

Središnji se dijelovi grada sve više humaniziraju i to uređenja pješačkih zona i zelenih površina, otvaranjem ugostiteljskih objekata, opsežnom rekonstrukcijom zgrada i ulica te raznim estetskim zahvatima.

Hrvatska na početku 21. st. spada u skupinu srednje urbaniziranih zemalja jer urbani razvoj nije tako dinamičan kao u zemljama s visokim stupnjem urbanizacije. Ipak, u Hrvatskoj se već primjećuju naznake pojedinih procesa koji su izraziti u visokourbaniziranim dijelovima svijeta. U tome prednjače područja velikih urbanih područja, u prvom redu zagrebačke (u kojoj je djelomično proveden i proces satelitizacije), a u manjoj mjeri splitske, riječke i

osječke urbane regije. Niži stupanj gospodarske razvijenosti uvjetuje slabiju dinamiku suvremenih razvojnih težnji i procesa, kao i još uvijek nedostatnu primjenu brojnih inovacija i tehničkih rješenja koja su primijenjena u zemljama na visokom stupnju urbanizacije. Uočava se kako su veliki gradovi tijekom posljednjih dvaju desetljeća izgubili dio stanovništva, dok su najveći porast zabilježila naselja u neposrednoj blizini velikih gradova. Iako se dinamika procesa metropolitanizacije ne može mjeriti s visokourbaniziranim državama, činjenica je kako se mogu zamijetiti njegove prve naznake.

Niskourbanizirani dijelovi svijeta

Zemlje Latinske Amerike, Afrike južno od Sahare, Orijenta i monsunske Azije (bez Japana) obilježene su niskim stupnjem urbanizacije. Iako pojedine države toga dijela svijeta spadaju u srednje urbanizirane, u njima se opažaju slični procesi kao i u drugim zemljama u njihovu okružju.

Za razliku od razvijenih dijelova svijeta, koje obilježava visoki stupanj urbanizacije, u zemljama na nižem stupnju urbanoga razvoja još uvijek je izražen značajan porast gradskoga stanovništva. Taj se porast odvija putem okupljanja stanovništva u velikim milijunskim gradovima pri čemu je proces suburbanizacije vrlo slab. Stope rasta gradskoga stanovništva više su od stopa porasta ukupnoga stanovništva na nacionalnoj razini, a glavni je uzrok jaka migracija na pravcu selo-grad. Glavni je uzročnik tih migracija rašireno ruralno siromaštvo u okolnostima visokoga prirodnoga prirasta stanovništva, zbog čega je jedan dio ruralnoga stanovništva prisiljen tražiti rješenje osnovnih egzistencijalnih problema preseljavanjem u grad. Samim doseljavanjem u velike gradove, doseljeno stanovništvo iz ruralnih naselja susreće se sa stambenim problemima i problemima zapošljavanja. Naime, doseljenike u gradovima ne očekuju niti stanovi niti radna mjesta, pa su prinuđeni sami nalaziti rješenja za ta dva problema.

Prvi je problem stambenoga prostora koji se u pravilu rješava nezakonitom i nekontroliranom izgradnjom sirotinjskih (*squatter*) naselja. Squatter naselja podižu se na rubu grada od priručnoga materijala (drvo, kamen, zemlja, karton, plastika, cigla) u okolnostima brze izgradnje na prisvojenom zemljištu, obično u državnom vlasništvu. Ona nemaju osnovnu infrastrukturu kao što su vodovod, kanalizacija, električna energija, telekomunikacijske instalacije, kao ni komunalne ustanove (škole, vrtići, zdravstvene ustanove i dr.). Putem vrlo izražene solidarnosti, stanovništvo squatter naselja međusobno si pomaže u rješavanju pojedinih teškoća, izbjegavajući pritom važeće zakonske propise (tipičan je primjer rješavanje teškoća u opskrbi električnom energijom). U novije je vrijeme čak i državna vlast u pojedinim

državama pomogla u podizanju životnoga standarda u squatter naseljima gradnjom pojedinih infrastrukturnih objekata. Uzroke takvih državnih intervencija treba tražiti u tome što na squatter naselja u pojedinim milijunskim i višemilijunskim gradovima otpada čak od 40 % do 60 % površine grada, a u njima živi i do 40 % gradskoga stanovništva. Osim toga, u tim je gradskim četvrtima raširen kriminal, a zbog iznimno loših sanitarnih uvjeta povremeno se pojavljuju i zarazne bolesti koje se brzo šire u druge dijelove grada. Stoga se državne i gradske vlasti u nekim zemljama, ponajprije u Latinskoj Americi, nastoje boriti protiv takvih društvenih problema postupnim rješavanjem osnovnih sanitarnih, infrastrukturnih i komunalnih problema u squatter naseljima.

Drugi je problem s kojim se susreće stanovništvo doseljeno u velike gradove iz ruralnih područja problem zapošljavanja. Budući da se doseljavanje u gradove odvija po znatno većoj dinamici od otvaranja novih radnih mjesta, pridošlo se stanovništvo od prvoga dana života u gradu susreće i s problemom egzistencije. Samo mali broj doseljenika iz ruralnih područja nalazi stalne poslove u skladu s važećim propisima o radu i zapošljavanju, dok je najveći dio prinuđen tražiti druga rješenja: u sezonskim poslovima, radom „na crno“, uličnom prodajom ili raznim nelegalnim oblicima zarađivanja (prosjačenjem, džeparenjem, krijumčarenjem, prostitucijom i drugim oblicima kriminala). Valja istaknuti kako se navedenim oblicima zarađivanja, bilo legalnim ili nelegalnim, stanovnici squatter naselja bave na području cijeloga grada. Znatna dio zarađenoga novca ulažu u povećanje standarda stanovanja pa tijekom vremena podižu nastambe od boljega materijala.

Ipak, bez obzira na navedene probleme, dinamična se migracija na pravcu selo-grad i dalje nastavlja jer u ruralnim područjima vlada vrlo izraženo siromaštvo. Kroz prelijevanje siromašnoga stanovništva iz ruralnih u urbana naselja, ponajprije u velike milijunske gradove, stanovništvo zapravo prelazi iz ruralnoga u urbano siromaštvo.

Squatter naselja nose različite nazive s obzirom na dio svijeta ili čak državu u kojoj se pojavljuju. U Indiji se nazivaju *bustees*, u Turskoj *geçekondu*, u bivšim britanskim kolonijama u Africi južno od Sahare i na karipskom otočju *shanty towns*, u bivšim francuskim kolonijama u Africi južno od Sahare *bidonvilles*, u Brazilu *favelas*, u Argentini *villas miserias*, u Meksiku *colonias proletarias*, u Venezueli *ranchos* i *barrios*, u Peru *barriadas* i *pueblos jóvenes*, a u Čileu *calamapas* (Vresk, 2002.).

Uz sve izraženije siromaštvo u velikim gradovima, istovremeno se odvija proces prostornoga izdvajanja viših socijalnih slojeva u privlačnijim dijelovima grada, često unutar zatvorenih četvrti. Uz najviše se društvene slojeve okupljaju pripadnici srednje klase u zasebnim stambenim zonama. Nepostojanje procesa satelitizacije, kao i slabije razvijeni gradski i

prigradski promet, još uvijek ne omogućavaju preseljavanje viših društvenih slojeva izvan grada, kao što se događa u zemljama na visokom stupnju urbanizacije.

LITERATURA

- Conzen, M. R. G., 1988: Morphogenesis, morphological regions and secular human agency in the historic townscape, as exemplified by Ludlow, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 253-272.
- Clark, G., Piggott, S., 1965: Prehistoric societies, Hutchinson & co., London
- Denecke, D., 1988: Research in German urban historical geography, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 24-33.
- Dennis, R., Prince, H., 1988: Research in British urban historical geography, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 9-23.
- Helmfrid, S., 1972: Historical geography in Scandinavia, u: Progress in historical geography (ur. Baker, A. R. H.), David & Charles, Newton Abbot, 63-89.
- Jäger, H., 1969: Historische Geographie, Georg Westermann Verlag, Braunschweig
- Jäger, H., 1972: Historical geography in Germany, Austria and Switzerland, u: Progress in historical geography (ur. Baker, A. R. H.), David & Charles, Newton Abbot, 45-62.
- Lafrenz, J., 1988: The metrological analysis of early modern planned towns, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 273-284.
- Milić, B. (1994.), Razvoj grada kroz stoljeća – I. prapovijest-antika, Školska knjiga, Zagreb
- Milić, B. (1995.), Razvoj grada kroz stoljeća – II. srednji vijek, Školska knjiga, Zagreb
- Milić, B. (2002.), Razvoj grada kroz stoljeća – III. novo doba, Školska knjiga, Zagreb
- Mumford, L. (1988.), Grad u historiji – njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi, Naprijed, Zagreb
- Novak, G., 2005: Povijest Splita, knjiga prva – od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. godine, Škuna, Split
- Novak, G., 2005a: Povijest Splita, knjiga druga – od 1420. do 1797. god., Škuna, Split
- Novak, G., 2005b: Povijest Splita, knjiga treća – od 1797. do 1882. god., Škuna, Split
- Rogić, V., 1990: Regionalna geografija Jugoslavije, knjiga 1 – prirodna osnova i historijska geografija, Školska knjiga, Zagreb

Slater, T., Shaw, G., 1988: Historical geography and conservation planning in British towns, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 297-314.

Suić, M., 2003: Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb

Vresk, M., 1990.: Grad u regionalnom i urbanom planiranju, Školska knjiga, Zagreb

Vresk, M., 1997: Uvod u geografiju – razvoj, struktura, metodologija, Školska knjiga, Zagreb

Vresk, M., 2002: Grad i urbanizacija – osnove urbane geografije, Školska knjiga, Zagreb

Vresk, M., 2002a: Razvoj urbanih sistema u svijetu – geografski pregled, Školska knjiga, Zagreb

Whitehand, J., 1988: Recent developments in urban morphology, u: Urban historical geography – recent progress in Britain and Germany (ur. Denecke, D., Shaw, G.), Cambridge University press, Cambridge, 285-296.